

नेपालमा सुरक्षा र न्याय

जिल्ला समीक्षाको संक्षिप्त प्रतिवेदन

चैत्र २०६६

नेपालमा

सुरक्षा र न्याय

जिल्ला समीक्षाको संक्षिप्त प्रतिवेदन

एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल
इक्वेल एक्सेस नेपाल
महिला, कानून र विकास मञ्च
मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल
इण्टरन्यासनल अलर्ट
सेफरवर्ल्ड

चैत्र २०६६

आभार

यस प्रतिवेदनले नेपालमा २०६५ को वसन्त ऋतुमा जिल्लाहरूमा सम्पन्न गरिएको जिल्ला समीक्षाको प्रारम्भिक अनुसन्धान तथा विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। यी समीक्षाले छ जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी के कस्तो खालको बुझाई छ भन्नेबारे सूचना संग्रह गरेका छन् र समीक्षा एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल् एक्सेस नेपाल, महिला कानून र विकास मञ्च, मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान नेपाल, इण्टरन्यासनल अलर्ट र सेफरवर्ल्डले गरेका थिए। समीक्षामा छ जिल्लामै समूह छलफल, जानकार व्यक्तिहरूसंग अन्तर्वार्ता (केआईआई) र अवलोकन भ्रमण गरिएको थियो र थप काठमाडौंमा पनि जानकार व्यक्तिहरूसंग अन्तर्वार्ता गरिएको थियो।

बाँके, नवलपरासी र सिराहा जिल्लाका समीक्षा प्रतिवेदन समूह छलफल, जानकार व्यक्तिहरूसंग अन्तर्वार्ता (केआईआई) र अवलोकन भ्रमणका आधारमा रीता खतिवडा र शोभा गौतमले लेख्नुभएको हो। छलफल र अन्तर्वार्ताको सहजकर्ताको भूमिका रीता खतिवडा र शोभा गौतमलेनिर्वाह गर्नुभएको थियो। जुम्ला, कैलाली र सुनसरीका प्रतिवेदन रेबेका क्रोजियर, तुलसी नेपाल, रत्ना श्रेष्ठले लेख्नुका साथै कतिपय समूह छलफल, जानकार व्यक्तिहरूसंग अन्तर्वार्ता तथा अवलोकन भ्रमणमा पत्ता लागेका विषयहरूको निष्कर्ष निकाल्नुभयो। यी जिल्लाका छलफल तथा अन्तर्वार्ता मुना उपाध्याय, तुलसी नेपाल, रत्ना श्रेष्ठ, सविन श्रेष्ठ तथा जीवन शर्माले सहजीकरण गर्नुभएको हो। यी समीक्षाको सामग्रीको सम्पादन तथा विश्लेषण खण्डको लेखन लारी एट्री, रोजी केभ र एभलिन वान्कोलीको सहयोगमा मिया मार्जुकले गर्नुभएको हो।

यो प्रतिवेदन छ वटा साभेदार संस्थाहरू एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल् एक्सेस नेपाल, महिला कानून र विकास मञ्च, मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान नेपाल, इण्टरन्यासनल अलर्ट र सेफरवर्ल्ड संलग्न रहेको 'नेपालमा न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिक सुधारमा योगदान पुऱ्याउन नागरिक समाजको सुदृढीकरण' परियोजनाको उत्पादन हो।

हामी साभेदार संस्थाहरू ६ जिल्लाको समीक्षात्मक अध्ययन तथा यस प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याएकोमा काठमाडौंस्थित डेनमार्कको राजदूतावासप्रति धन्य छौं। हामी यस प्रतिवेदनको प्रकाशन तथा सहभागितामूलक लैगिक-तथा-द्वन्द्व-संवेदशील अनुसन्धान विधिको डिजाइनमा सहयोग पुऱ्याएकोमा संयुक्त अधिराज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डिएफआइडी) र नर्वेको शाही विदेश मन्त्रालयलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

© एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल् एक्सेस नेपाल, महिला, महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्ल्युएलडी), मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इन्हीकोन), इण्टरन्यासनल अलर्ट र सेफरवर्ल्ड, चैत्र २०६६। यसको सर्वाधिकार सुरक्षित गरिएको छ। अनुमतिवेगर यस प्रकाशनको कुनै पनि अंशको मुद्रण, तान्न सकिने प्रणालीअन्तर्गत भण्डारण वा विद्युतीय, यान्त्रिक, फोटोकपि वा अन्य कुनै पनि किसिमको प्रयो जनका लागि उपयोग गर्न पाइनेछैन। एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल, इक्वेल् एक्सेस नेपाल, महिला कानून र विकास मञ्च, मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान नेपाल, इण्टरन्यासनल अलर्ट र सेफरवर्ल्डले यस प्रकाशनमा समावेश गरिएका सामग्रीको उपयोग तथा प्रचार-प्रसारका निम्ति भने प्रोत्साहित गर्नेछन्।

विषय-सूचि

भ्रमण गरिएका जिल्लाको नक्सा
प्रयोग गरिएका शब्दावली

सारसंक्षेप	i
परिचय	१
जिल्लागत समीक्षा	
बाँके	२
जुम्ला	८
कैलाली	१३
नवलपरासी	१८
सिराहा	२३
सुनसरी	२९
जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ता	३४
निष्कर्ष	३६
अनुसूचि १: जिल्ला समीक्षा विधि	४०

प्रयोग गरिएका शब्दावलीको अर्थ

आमा समूह	स्वविकासका लागि समूह बनाएर काम गर्ने महिलाहरूको सामुदायिक संस्था
बन्द	आम हडताल वा बजार, विद्यालय, कलकारखाना आदि खुल्लु नदिने काम
बडघर	थारु समुदायको विवाद मिलाउने परम्परागत संयन्त्र
भलमन्सा	राजी समुदायको विवाद मिलाउने परम्परागत संयन्त्र
छाउपडी	महिलालाई रजश्वला वा सुत्केरी हुँदा घरदेखि टाढै राख्ने सामाजिक परिपाटी, त्यसरी अलग्गै राख्न बनाइएको भुप्रो
कचहरी	गाउँ अदालत, प्रायः गाउँका बुढापाका(हरू) ले अध्यक्षता गर्ने संयन्त्र
खस	प्रागऐतिहासिक कालदेखि कर्णाली क्षेत्रमा बसोवास गरिआएका मानिने धानबाली गर्ने समुदाय, कचहरी वा गाउँ अदालतद्वारा विवाद निरुपण गर्ने आफ्नो परम्परा बलियोसंग थामिरहेको समुदाय ।
मदरसा	इस्लामिक परम्पराको विद्यालय
मौलाना	मुसलमान समुदायको परम्परागत नेता
मुसहर	तराईका दलित, यस समूहलाई अति नै भेदभावको सिकार बनाइएको छ कहाँसम्म भने सीमान्तीकृत दलित जातिले पनि उसमाथि भेदभाव राख्छन् ।
मुखिया	परम्परागत गाउँ नेता

विषयवस्तुको सारसंक्षेप

नोभेम्बर २१, २००६ (तदनुसार २०६३ साल मंसिर ५ गते) मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि तत्कालीन नेकपा माओवादी र नेपाल सरकारका बीचको एक दशक लामो युद्ध समाप्त भयो। यसले एक किसिमले देशका सुरक्षा तथा न्याय सेवा दिनेहरूलाई नेपाली नागरिकका आवश्यकता पूरा गर्नमा पुनः केन्द्रित हुने अवसर प्रदान गर्‍यो। यसो हुदाहुदै पनि जारी नै रहेका तथा बढ्दै गएका सुरक्षा चुनौतिहरू र स्रोतको अभावले गर्दा उत्तरदायी, धान्न सकिने र पहुँचयोग्य सुरक्षा तथा न्यायिक संस्थाहरूको स्थापनामा अवरोध उत्पन्न भयो। भौगोलिक रूपमा अनि जनताको लैंगिक तथा आर्थिक हैसियतअनुरूप एक समूहदेखि अर्को समूह र अर्को देखि अर्कोबीच असुरक्षाका कारणहरू भिन्न भिन्न भए तापनि जनताले असुरक्षाको अनुभव गरि नै रहे। यसैबीच, नेपालीका अगाडि आफ्नो सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रका संस्थाहरूको निर्माण गर्ने र त्यसबाट वास्तविक तथा चाहेको सुरक्षा प्राप्त गर्नका लागि यस क्षेत्रमा प्रभावकारी दातृ सहयोग मिल्न सक्ने अवसर स्पष्ट रूपमा विद्यमान छन्।

यस प्रतिवेदनले असुरक्षा र कमजोर शासनको असरमा परेका नेपालका ६ जिल्लाका जनताहरूको सुरक्षा र न्यायसंग सम्बन्धित धारणा र अनुभव के कस्ता छन् भनी खोज गरेको छ। यसमा भौगोलिक, जातीय/जनजातीय र भिन्न भिन्न आर्थिक हैसियत भएका समुदायहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ। ती जिल्ला हुन्: बाँके, जुम्ला, कैलाली, नवलपरासी, सिराहा र सुनसरी। यसले महिला, युवा, सीमान्तीकृत जाति/जनजाति, जात र धार्मिक समुदाय तथा सुरक्षाकर्मी निकाय लगायत खास खास समूहहरूका चासोमा जोड दिएको छ। यस प्रतिवेदनले जोड दिएका केही समस्या कुनै निश्चित समूहका निम्ति विशिष्ट हुन् भने अन्य समस्या सबैका लागि लागु हुन्छन्। यो अनुसन्धान २०६५ को बैशाख-जेष्ठ महीनामा गरिएको थियो।

पत्ता लागेका खास खास बँदाहरू

खस्कंदो सुरक्षा स्थिति: धेरै क्षेत्रमा सुरक्षा स्थिति खस्कंदो छ। केही जिल्लामा विस्तृत शान्ति सम्झौताले सुरक्षा स्थिति सुधारे तापनि अन्य जिल्लामा नयाँ सशस्त्र समूह बढिरहेका छन्। तिनको मुख्य आशय अपराधिक हो कि राजनीतिक भन्ने कुरा पहिचान गर्नु कठिन छ। अझ जबर्जस्ती रकम असुली, बलात्कार, अपहरण र हत्या जस्ता हिंसात्मक अपराध बढ्नाले जनसाधारणको सुरक्षालाई बाधा उत्पन्न गरेको छ।

लैंगिकतामा आधारित हिंसा निकै ठूलो चिन्ताको विषय रहेको छ। अनुसन्धान गरिएका सबै जिल्लामा महिलाविरुद्ध हुने हिंसा एक गम्भीर समस्याको रूपमा छ। महिलाहरू एकलै हिँड्न असुरक्षित अनुभव गर्छन्, उनीहरूले काम गर्ने स्थानमा दुर्व्यवहार खेप्नुपरेको छ र घरैमा वैवाहिक बलात्कार लगायतका घरेलु हिंसाको शिकार बन्नुपरेको छ। महिला र बालबालिकालाई जबर्जस्ती यौन उद्योगका काममा लाग्नुपरेका घटना पनि जानकारीमा आएका छन्।

राजनीतिक हस्तक्षेपले सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रलाई क्षति पुऱ्याएको छ। समीक्षा गरिएका सबै जिल्लामा जनसाधारण र प्रहरी तथा न्यायिक क्षेत्रका प्रतिनिधि सम्मले पनि सुरक्षा तथा न्यायिक क्षेत्रमा राजनीतिक दलहरू वा शक्तिशाली व्यक्तिहरूले हस्तक्षेप गरी स्वतन्त्र र स्वच्छ किसिमले काम गर्न नदिएको गुनासो गरेका छन्। यसले गर्दा प्रहरी र न्यायाधीशमाथिको विश्वास घटाउनुका साथै जनतालाई उनीहरूको साटो अनौपचारिक न्यायिक संयन्त्रहरूतर्फ फर्कनुपर्ने स्थिति छ। अझ राष्ट्रिय स्तरमा, न्यायिक क्षेत्रका कार्यकर्तालाई दिइने धम्की तथा राजनीतिक हस्तक्षेपले उपयुक्त न्यायसम्पादनमा बाधा पुगेको छ।

राजनीतिक हडतालको असरले सुरक्षा व्यवस्थालाई कमजोर तुल्याएको छ। समीक्षा गरिएका सबै जिल्लामा व्यापार व्यवसाय, सडक तथा विद्यालय लगायत राज्यको संस्थाका कार्यालयहरू एकै पटक कैयौँ दिनसम्म बन्द जारी राख्नाले सुरक्षा स्थितिमा गम्भीर चिन्ता उत्पन्न भएको छ। यसो भए पनि नवलपरासीमा बन्द रोक्ने काम भइरहेको छ र सुरक्षा निकायमाथि हुने गरेको राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्ने सहमति गरिएपछि प्रहरीलाई कानून व्यवस्था कायम गर्न मद्दत पुगेको छ।

महिलाहरूको लागि सुरक्षा तथा न्यायिक निकायहरूमा पहुँच गर्न सकिने संयन्त्र सीमित मात्र छन्। धेरै मात्रामा, महिला प्रहरी कर्मचारी कम हुनाले यसो हुन गएको हो। यसले अपराधसम्बन्धी उजुरी दिन दुरुत्साहित तुल्याएको त छ नै, साथसाथै प्रहरी (पुरुष तथा महिला दुवै) लाई महिलासम्बन्धी मुद्दा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पर्ने तालिम पनि निकै कम मात्र दिइएको पाइन्छ। यसले महिलाहरूको सुरक्षा सम्बन्धी सोचलाई असर पारेको छ।

प्रहरी बल प्रतिनिधित्वमूलक छैन: चाहे महिला चाहे अल्पसंख्यक समूहहरूको सन्दर्भमा होस्, अध्ययन गरिएका क्षेत्रमा प्रतिनिधित्वमूलक प्रहरी बल छैन। धेरै जिल्लामा प्रहरीसंग बहुसंख्यक समूहहरूको तुलनामा

अल्पसंख्यक समूहहरूको छलफल न्यून मात्रामा मात्रै भएको देखिन्छ, जब कि अपराधमा उनीहरू नै बढी पक्राउ पर्ने गरेका छन्। यसको अर्थ हो- थोरै अन्तर्क्रिया व्यापक मात्रामा नकारात्मक रहनु।

प्रहरीलाई कम स्रोत उपलब्ध छ। प्रहरीसंग रकम, कर्मचारी र / वा उपकरण अपर्याप्त छ। जहाँ यातायातका साधन जस्ता स्रोत उपलब्ध छन्, त्यहाँ इन्धन तथा मर्मतका लागि खर्च गर्ने पैसा हुन्छ। प्रहरीलाई धेरैजसो मातहतका निकायको अनुगमन गर्न वा तोकिएको कर्तव्य राम्ररी पूरा गर्न टाढा टाढासम्म जानुपर्छ। अन्तर्वार्ता लिइएका अधिकृतहरूले धेरैजसो आफुले मूल काम कर्तव्यभन्दा बाहिर गएर प्रहरीका सामान्य नियमित कर्तव्यलाई बाधा पुऱ्याई महत्वपूर्ण पदाधिकारीहरूको सुरक्षामा खटिनुपरेको गुनासो गरेका थिए।

न्यायमा गरीब जनताको पहुँच किनै कम छ, कि त पहुँच नै छैन। टाढाबाट अदालत वा जिल्ला प्रहरी कार्यालय आउने जाने र कानून व्यवसायीहरूको उपयोग गर्ने पैसा नहुनाले न्याय भन्ने कुरा धनीमानी वा शक्तिशालीका निम्ति हो भन्ने धारणा उत्पन्न हुनुले गरीबका लागि औपचारिक न्याय प्रणालीमा पुग्न संघर्ष गर्नेपर्ने रहेछ, बरु त्यसको साटो अनौपचारिक न्यायिक संयन्त्रतर्फ मोडिन बाध्य पर्छ।

विवादको समाधान गर्ने तथा न्याय दिलाउने अनौपचारिक संयन्त्रहरू व्यापक मात्रामा प्रयोगमा आइरहेका छन्: प्यारालिगल कमिटी र गैरसरकारी संस्था जस्ता न्यायका परिवहन संस्थाहरूलाई राज्यको औपचारिक संयन्त्रभन्दा बढी सस्ता र बढी प्रभावकारी ठानिएको छ। तर खास कुनै प्रकारका जोखिममा रहेका महिलाहरूलाई सीमान्तीकृत तुल्याउने केही अनौपचारिक संयन्त्रहरू भने पुरुषको अधीनमा छन्।

अति गरीबीले गहिरोसंग जरा गाडेको आर्थिक असुरक्षा उत्पन्न गरेको छ: गास, बास र औषधीमुलो जुटाउन पनि असमर्थ रहेका मानिसहरूका केही समूहमा अति गरीबीले गहिरोसंग जरा गाडेको आर्थिक असुरक्षा उत्पन्न गरेको छ। जहाँ त्यस्तो अति गरीबी विद्यमान छ, त्यहाँ समुदाय र प्रहरीको पारस्परिक सम्बन्ध वा क्रियाशील महिला सेलजस्ता उपल्ला खाले आवश्यकताभन्दा ती गरीब समुदायका आधारभूत आवश्यकताको ख्याल गर्नु आवश्यक छ। किनभने आधारभूत आवश्यकता र उपल्ला खाले आवश्यकता परस्पर बाभिन सक्छन्।

सिफारिशहरू

समीक्षा गरिएका केही जिल्लामा सुरक्षा स्थिति ज्यादै विग्रिसकेको अवस्थामा छ (जस्तै मानिसहरू हरेक दिन आफ्ना ज्यानमा हमला हुने भयले ग्रस्त हुन्छन्)। सबै सरोकारवालाहरूले, यी मामलाका आधारमा, सुरक्षामा कुनै पनि सुधार गर्ने प्रयत्न थालिहाल्नुभन्दा पहिले त्यसलाई असर पार्ने पक्षहरूलाई न्यूनतम रूपमा सुधार गर्नुपर्ने हुन सक्छ।

सुधार कार्यक्रममा भौतिक असुरक्षा र आर्थिक असुरक्षालाई परस्परमा जोडनुपर्ने आवश्यकता पनि छ। उदाहरणका लागि, बेरोजगारी पनि सुरक्षा आवश्यकता हो, आय आर्जनका लागि मान्यताप्राप्त अवसरहरू नभएमा त्यसले मानिसहरूलाई आपराधिक कामतिर प्रवृत्त गराउँछ र अति गरीबका लागि बाँच्नका लागि दिनदिनै गरिरहनुपर्ने संघर्ष स्वयंमा पनि असुरक्षाको प्रत्यक्ष स्वरूप बन्न जान्छ।

तल नेपाली जनताको सुरक्षा तथा न्याय संस्थाहरूमा पहुँच सम्बन्धी अनुभवमा सुधार ल्याउन सुझावहरू प्रस्तुत गरिएका छन् :

सुरक्षा तथा न्याय सेवा प्रदायकहरूलाई

- सुरक्षाकर्मीहरूको भर्ना, सरुवा, बढुवा, प्रोत्साहन तथा सजाय व्यवस्था हेर्नका लागि एक स्वतन्त्र सेवा आयोग खडा गर्नु पर्छ।
- नागरिकका तर्फबाट समेत हेर्ने खालको उपयुक्त अनुशासन पद्धतिको स्थापना लगायत आन्तरिक भ्रष्टाचारलाई किञ्चित नसहने नीतिलाई संस्थागत गर्नुपर्छ (यसलाई स्वतन्त्र सेवा आयोगसंग जोड्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ)।
- सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउनुपर्छ। जिल्लाका हरेक प्रहरी चौकीमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराई महिला तथा बालबालिकाका सुरक्षा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्षम तुल्याउन नेपाल प्रहरीको महिला तथा बालबालिका इकाईमा कर्मचारी संख्या तथा विस्तार कार्य बढाउनु पर्छ।
- सुरक्षा तथा न्याय निकायका सबै क्षेत्रमा लैंगिकतामा आधारित हिंसासम्बन्धी काम गर्ने विधिहरूमा सुधार गर्नमा प्राथमिकता दिनुपर्छ।
- लिंग, उमेर, जात-जातीयता, धर्म, वा भाषा जस्ता कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरी सबैप्रति स्वच्छ व्यवहार सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सीमान्तीकृत समुदायप्रतिको सुरक्षाकर्मी तथा न्याय सेवा प्रदायकहरूको धारणामा परिवर्तन ल्याउन अभिमुखीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू गरिएको खण्डमा त्यस्ता विषयलाई सम्हाल्ने दक्षतामा वृद्धि गर्छ।

- प्रहरीले न्याय तथा सुरक्षा आवश्यकता तथा चासोलाई सम्बोधन गर्न अन्तर्क्रिया, सामुदायिक प्रहरी तथा स्थानीय जनतासंग संयुक्त रूपमा काम गरी जनविश्वास आर्जन गर्नुपर्छ अनि आफ्नो उपस्थितिलाई देखे लायक हुने गरी बढाउनुपर्छ ।
- अदालती प्रक्रिया तथा कानुनी सेवाबारे जनसमझदारी कायम गर्ने काममा सघाउन अदालतमा जनसम्पर्क अधिकारी उपलब्ध गराउनुपर्छ र नागरिक बडापत्र राख्नुपर्छ ।

केन्द्रीय तथा स्थानीय सरकारहरूलाई

- प्रहरीलाई स्थानीय स्तरका प्रहरी कामकारवाहीलाई बढी स्रोतको व्यवस्था गर्नुका साथै न्याय तथा सुरक्षा निकायमा पहुँचमा सुधार गर्न अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रणनीतिको विकास गर्न सघाउनु पर्छ ।
- जनसंख्या तथा भौगोलिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी प्रहरी चौकीहरूको स्थापना गर्न र प्रहरी कर्मचारी खटाउन उपयुक्त मापदण्ड बनाउनुपर्छ ।
- राजनीतिकर्मीहरू, युवा राजनीतिक अंगहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई आन्दोलनका समयमा मानवीय आवश्यकताको सम्मान गर्ने काममा एक खालको साझा समझदारी स्थापित गर्नुपर्छ ।
- न्याय तथा सुरक्षा प्रणालीमा र अन्य सबै सरकारी निकायमा लैगिक संवेदनशील अभ्यास तथा विधि लागू गर्नुपर्छ र त्यसका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ ।
- न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्रका अझ उच्च तहहरूमा सीमान्तीकृत समूहहरूलाई बढी समावेश तुल्याउने खालका संयन्त्रहरू बनाउनुपर्छ । समावेशितासंग सम्बन्धित विद्यमान कानूनहरूमा रहेका कमीकमजोरी हटाउन तिनलाई संशोधन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- नेपालमा प्रचलनमा रहेका अनौपचारिक न्याय प्रणालीका हालका भूमिकाको खोज गर्दै त्यस्ता कृन कृन संयन्त्रले (क) न्यायका निश्चित मान्यताहरू र मानव अधिकारको सम्मान गर्छन्, र (ख) जसले आफ्ना नागरिकका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी व्यवस्थामा एकाधिकार राख्न पाउने राज्यको अधिकारलाई नलत्याई औपचारिक संयन्त्रमाथिको दबावलाई कम गर्न सक्छन् त्यसको परीक्षण गर्नुपर्छ ।

नागरिक समाजलाई

- बन्द तथा हिंस्रक आन्दोलनलाई कम गराउने उद्देश्यले राजनीतिक दलहरू, श्रमिक संगठनहरू तथा अन्य प्रमुख सरोकारवालाहरू लगायतका स्थानीय स्तरमा सहकार्य गर्ने सयुक्त संयन्त्रहरूको विकास गर्न प्रहरीसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ ।
- कानून तथा कानुनी प्रक्रिया, सहयोगी संयन्त्रहरू तथा महिला अधिकारसम्बन्धी ज्ञानका साथसाथै लैगिकतामा आधारित हिंसाका विषयमा जनचेतना बढाउनुपर्छ ।
- गहिरोसंग जरा गाडेका धारणा र प्रवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउन लैगिकतामा आधारित हिंसाका अवधारणा तथा असरका बारेमा संचेतना र समझदारीमा वृद्धि गर्न पुरुषहरूसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ ।
- न्याय तथा सुरक्षा सेवामाथि राजनीतिक हस्तक्षेप भएका खण्डमा आवाज उठाउनका लागि विद्यमान सञ्जालहरू र संघ-संस्थाहरूका संयुक्त अंग (अलायन्स) हरूलाई नै सुदृढ गर्दै व्यापक विविधता तथा सरोकारवालाहरूलाई समेटेी नयाँ सञ्जालहरू र अलायन्सहरू बनाउनुपर्छ ।
- न्याय तथा सुरक्षाका विषयमा विधिको शासनको सम्मान गर्न न्याय तथा सुरक्षाकर्मीहरू तथा युवाहरूसंग मिलेर काम गरी सार्वजनिक छलफल बढाउनुपर्छ ।

दातृ निकायहरूलाई

- नेपालको सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रलाई सहयोग पुऱ्याउने एक समन्वयकारी, समग्र तथा दीर्घकालीन विधि अपनाउनु पर्छ ।
- कार्यक्रमको खाका तयार गर्ने चरणमै सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रको सर्सर्ती मूल्यांकन गर्नुपर्छ ।
- सुरक्षा तथा आर्थिक विकासलाई जोड्ने खालका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ । नेपालका कतिपय भागमा आर्थिक पुनरुत्थानलाई वेवास्ता गर्ने खालका आर्थिक गतिविधिहरूलाई नराम्रोसंग निषेध गर्ने असुरक्षा (जस्तै पूर्वी तराईमा हुने गरेका बन्द तथा जबर्जस्ती पैसा असुल्ने काम) को अवस्था विद्यमान छ । असुरक्षाको आर्थिक मूल्य कस्तो हुन्छ भन्नेबारे नीति निर्माण तहको ध्यान आकर्षण गर्नुपर्छ । सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रको सुधारका लागि वकालत गर्न आर्थिक क्षेत्रका कार्यकर्ताहरूसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ ।
- स्थानीय स्तरमा अनौपचारिक न्याय तथा सुरक्षा संयन्त्रहरूको भूमिकालाई राम्रोसंग बुझाउने लक्ष्य लिएका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ । यस्ता संयन्त्रलाई कसरी राम्रोसंग औपचारिक क्षेत्रसंग समन्वय गराउन सकिन्छ, त्यस्ता उपायहरू खोज्नुपर्छ । यसमा अनौपचारिक संयन्त्रलाई समावेशी, पारदर्शी र मानव

अधिकारका मान्यतालाई सम्मान गर्न सक्ने बनाउन अनौपचारिक संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएका कार्यक्रमहरू पनि हुन सक्छन् ।

- काठमाण्डौं र जिल्लाहरूका बीचमा रहने सूचनाको खाडललाई कम गर्ने खालका कार्यक्रमलाई सहयोग गर्नुपर्छ । यसमा न्याय तथा सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था/ सुधार जस्ता विषयमा सूचना वितरण गर्ने वा स्थानीय सहभागिता र परामर्श बढाउने खालका मिडिया कार्यक्रमहरू पनि हुन सक्छन् ।
- सरकारलाई सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी नीति सुधार कार्यक्रम लैंगिक संवेदनशील छ भन्ने कुरा प्रत्याभूत गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ ।
- न्यायमा महिला, अति गरीब, सीमान्तीकृत धार्मिक, जनजातीय वा जातीय समूहहरू, भौगोलिक रूपले दुर्गम समुदायहरू तथा युवाहरूको पहुँच बढाउन केन्द्रित कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ ।

परिचय

२०६३ मंसिर ५ गतेका दिन हस्ताक्षर गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले नेपाल सरकार तथा तत्कालीन नेकपा माओवादी^१ बीचको एक दशक लामो युद्धको अन्त्य गर्‍यो । यसले मुलुकका सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरूलाई सबै नेपाली नागरिकका आवश्यकता पूरा गर्न फेरि जोड दिने एक अवसर दियो । यसो भए तापनि जारी नै रहेका तथा उत्पन्न हुँदै गरेका सुरक्षा चुनौतिहरू अनि स्रोत साधनको कमीले गर्दा उत्तरदायी, धान्न सकिने र पहुँचयोग्य सुरक्षा संस्थाहरूको स्थापना गर्नमा चाहिँ अवरोध उत्पन्न भइरहेको छ । भौगोलिक, लैङ्गिक तथा आर्थिक स्तरको भिन्नताले गर्दा समूह-समूहमा असुरक्षाका फरक-फरक कारण रहेका देखिन्छन् र जनता असुरक्षित अनुभव गरिरहेका छन् । साथसाथै दातृसंस्थाहरूका अगाडि नेपाली जनताका लागि सुरक्षा तथा न्यायिक संस्थाहरू निर्माण गर्न र जनसमुदायमा सुरक्षासम्बन्धी समग्र अनुभव प्रवर्द्धन गर्ने काममा सहयोग गर्न स्पष्ट अवसरहरू विद्यमान छन् ।

यो प्रतिवेदन 'नेपालमा सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रको प्रजातान्त्रिक सुधारमा योगदान पुऱ्याउन नागरिक समाजको क्षमता अभिवृद्धि' परियोजना अन्तर्गत बाँके, जुम्ला, कैलाली, नवपरासी, सिराहा र सुनसरी जिल्लाहरूको सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रका समीक्षा गर्दा पहिचान गरिएका कुरा तथा सिफारिशहरूको अभिलेख हो । यस समीक्षाले चार विकास क्षेत्रका असुरक्षा तथा कमजोर शासनबाट प्रभावित अनि भौगोलिक, जातीय, तथा आर्थिक रूपले विविध ६ जिल्लामा बसोबास गरिरहेका जनताका सुरक्षा तथा न्यायसंग सम्बन्धित अनुभवहरूको अन्वेषण गरेको छ । प्रतिवेदनले महिला, युवा, सीमान्तीकृत जनजातीय, जातीय र धार्मिक लगायतका विशेष समूहहरू तथा सुरक्षा सेवा दिनेहरूका चासोमा विशेष ध्यान दिएको छ । यस प्रतिवेदनले जोड दिएका केही खास खास समस्याहरू विशिष्ट समूहसंग सम्बन्धित छन् भने अन्य चाहिँ सबैका साभ्ना समस्या हुन् । यो अध्ययन २०६५ को चैत्र महिनामा गरिएको थियो ।

यस अनुसन्धान पद्धतिमा ३४ समूह छलफललाई समावेश गरिएको छ भने ६० जना विशेष जानकार हरूसंगको अन्तर्वार्ता पनि यसैमा छ । अध्ययन गरिएका जिल्लाका ४८ (प्रत्येक जिल्लामा आठ) र जिल्लामा पत्ता लागेका विषयमा पूरक हुने गरी काठमाडौँका १२ छन । अध्ययन पद्धतिको परीक्षण गर्ने क्रममा दुई मुख्य अग्रणी समूह छलफल चाहिँ काठमाडौँमा गरिएका थिए ।

समूह छलफल तथा विशेष जानकारहरूसंगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई, उपलब्ध भएसम्म र उपयुक्त देखिएको हकसम्म, स्थलगत अवलोकन तथा स्थानीय सुरक्षा सेवादाताबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई द्वितीय स्रोतको अनुसन्धानमा जोडिएको छ । परियाजनाका सबै चरणमा यो कार्य द्रन्ढ संवेदनशील^२ छ भनी सबै सरोकारवालाहरू बुझाउनका लागि परियोजनाका लक्ष्य र उद्देश्यहरू स्पष्ट ढंगले जानकारी गराइएको थियो । समूह छलफलका सहभागीहरू पनि लैंगिक सन्तुलन तथा द्रन्ढ संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखी छनोट गरिएको थियो र अध्ययन अवधिभरि नै समावेशीकरण एवं लैंगिक संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखी सहभागितामूलक बनाइएको थियो । अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका विधिहरूसम्बन्धी थप जानकारीका लागि अनुसूचि १: जिल्ला समीक्षा विधिहरू हेर्नुहोस् ।

^१ हालको एनेकपा माओवादी ।

^२ द्रन्ढ संवेदनशील भन्नाले परिवेश र परिस्थिति बुझ्ने, सरोकारवालाहरू बीच अन्तर्क्रिया, उनीहरूका क्रियाकलाप र परिप्रेक्ष्य, र, नकारात्मक असरलाई पन्छाई सकारात्मक प्रभावलाई बढाउन त्यस्ता अन्तर्क्रियामा बनेका समझदारी अनुसार काम गर्नु हो ।

बाँके जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको अवस्था

१. परिचय

१.१ जिल्लाको परिप्रेक्ष्य

बाँके जिल्ला: एक झलक

क्षेत्रफल: २,३३७ वर्ग कि.मि.

जनसंख्या: ५८९,१५०

मुख्य जातीय/धार्मिक समूहहरू:

२१% मुसलमान

१६.४२% थारु

१२.३०% क्षेत्री

५.९४% बाहुन र

५.४२% मगर

गाविस: ४६

नगरपालिका: १

निर्वाचन क्षेत्र: ३

स्रोत: जिल्ला विकास समिति र इन्सेक

मानव अधिकार प्रतिवेदन २०६५

बाँके जिल्ला नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा अवस्थित छ। पछिल्लोपटक २०५८ मा लिइएको तथ्यांकअनुसार दुई हजार ३ सय ३७ वर्ग किलो मिटर क्षेत्रफल ओगटेको यस जिल्लाका जनसंख्या ५ लाख ८९ हजार १५० रहेको छ। नेपालगञ्ज र कोहलपुर क्षेत्रबाहेक यस जिल्लामा ग्रामीण क्षेत्रकै बाहुल्य छ। सीमानाको हकमा उत्तर पश्चिममा बर्दिया, पूर्वमा दाङ जिल्ला छन् भने दक्षिणमा भारतीय राज्य उत्तर प्रदेश रहेको छ। जिल्लामा ४६ गाविस, एक नगरपालिका तथा तीन निर्वाचन क्षेत्र रहेका छन्। जनगणनाका समयमा कूल साक्षरता दर ७३ प्रतिशत (५५ प्रतिशत महिला) थिए भने कूल ४८० सरकारी तथा ६५ वटा निजी विद्यालय, ६ वटा सरकारी कलेज र ३१ निजी कलेज छन् अनि १६ वटा स्वास्थ्यचौकी रहेका थिए। जिल्लाको जनसंख्यामध्ये ३१ प्रतिशत मुसलमान, १६.४ प्रतिशत थारु, १२.३ प्रतिशत क्षेत्री, ५.९ प्रतिशत बाहुन र ५.४ प्रतिशत मगर रहेका देखिन्छन्। भाषागत रूपमा ४४.२ प्रतिशत जनसंख्या अवधी, ३५.१ प्रतिशत नेपाली र १५.० प्रतिशत थारु भाषाभाषी रहेको पाइन्छ। जिल्लामा कूल ८८ हजार १३ परिवारमध्ये ५१.४ प्रतिशत परिवार खेतीपाती गर्छन् र १.६ प्रतिशत सुकुम्बासी रहेका छन्।^१

१.२ सुरक्षा स्थिति

कुल नेपाल प्रहरी संख्या १२००

प्रति नागरिक दरमा प्रहरी

१.४९१

महिला प्रहरी अधिकृत संख्या

४७

स्रोत: नायब प्रहरी सुपरीवेक्षक

(डिएस्पी), जिप्राका, बाँके

बाँकेमा नेपालगञ्ज वरिपरिका एक जिल्ला प्रहरी कार्यालय, आठ क्षेत्रीय प्रहरी चौकी र १४ गाउँ प्रहरी चौकीका साथै दुई सीमा प्रहरी चौकी र सात अन्य प्रहरी चौकी गरी कूल ३२ प्रहरी चौकी छन्। कहिलेकाहीं आवश्यकता परेका क्षेत्रमा अस्थायी प्रहरी चौकी पनि खडा गरिन्छ। अनुसन्धान गरेको समयमा बाँके जिल्लाभरि कूल ३० प्रहरी चौकी थिए। जिल्लामा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा एक महिला सेल पनि राखिएको छ।

यस अतिरिक्त ६६० सशस्त्र प्रहरी बल सदस्यहरू र एक हजारदेखि १२ सयसम्म नेपाी सेना पनि जिल्लामा छन्।

२०६४ र २०६५ मा बाँके जिल्लामा
प्रहरीमा परेका उजुरी^४

मृत्यु र हत्या	६६
आत्महत्या	७३
अपहरण	४
साना हतियार	१७
मानव तस्करी	७
लागु औषधको प्रयोग/तस्करी	१०
बहुविवाह	५
बलात्कार	१२
डकैती	१
चोरी	१
जाली (नोट)	१
जबर्जस्ती चन्दा असुली	१
सार्वजनिक अपराध (सार्वजनिक सम्पत्तिमा गुण्डागर्दी)	७८
जालसाजी (नागरिकता)	२
सडक दुर्घटना	२६

बन्दी कैदी थुनुवा सम्बन्धी जानकारी^५

कारागारमा रहेका	जम्मा	महिला
हत्या	६०	८
मानव तस्करी	१२	३
लागु औषधको प्रयोग/तस्करी	२३	५
बलात्कार	२३	५
चोरी डकैती	४४	-
साना हतियार	१५	-
ज्यान मार्ने उद्योग	६	१
सार्वजनिक अपराध	२१	-
मध्ये		
गैरनेपाली (खासगरी भारतीय)	२९	३

१. स्रोत : जिल्ला प्रहरी कार्यालय

१.३ न्याय व्यवस्था

बाँकेमा एक पुनरावेदन अदालत, एक जिल्ला अदालत, र एक बार एसोसियसन छन्। जिल्ला अदालतका एक न्यायाधीशको भनाई अनुसार मानव संशाधन तथा अन्य स्रोतसाधनको कमीले गर्दा समयमै मुद्दा फर्साउट गर्न नसक्नाले कैयौं मुद्दाहरू मुलतवीमा छन्।

२. समुदायका अवधारणा

यस जिल्लाको समीक्षा गर्दा जिल्लाका विविध समुदायलाई छानी समूह छलफल (एफ्जीडी) तथा विशेष जानकारीहरूसंग अन्तर्वार्ता जस्ता उपकरणको प्रयोग गरिएको थियो। ती छलफल तथा अन्तर्वार्तामा सहभागीहरूलाई सुरक्षा र न्याय भन्नाले उनीहरूले के बुझेका छन् भनी सोधिएको थियो। उनीहरूका भनाईको सारसंक्षेप यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

२.१ सुरक्षा

समूह छलफलमा सुरक्षाबारेका बुझाईमा विभिन्नता रहेको देखियो। धेरैजसो सहभागीले मानव अधिकारको संरक्षण, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र रूपले घुमफिर गर्न पाउनुलाई सुरक्षाको अत्यावश्यक अंगका रूपमा लिएका थिए। केही जनाले डरत्रास विना काम गर्न पाउनुलाई सुरक्षा माने। सहभागीहरूले जनतालाई सुरक्षा प्रदान गर्नु राज्यको जिम्मेवारी भएको समेत बताए।

नागरिक समाज

नागरिक समाजका सहभागीहरूले सुरक्षालाई मौलिक अधिकार उपभोग गर्नका लागि आवश्यक तत्व मानेका थिए। उनीहरूले बन्द गर्ने, दुरुत्साहित गर्ने, हिंसा गर्ने जस्ता कुनै पनि अवरोध विना काम गर्न पाउने, व्यक्तिको अधिकारको सम्मान गर्दै भयत्रासबाट मुक्ति रहने स्थितिलाई सुरक्षाको अखण्ड अंगका रूपमा हेरेका थिए। स्वतन्त्रतापूर्वक घुमफिर गर्न पाउनु र बन्द हडताल र आपराधिक तत्व तथा सशस्त्र जत्याको आतंकबाट मुक्त रहन पाउनुले नै जनताको जीवनमा सुरक्षा ल्याउने धारणा समेत व्यक्त गरेका थिए।

युवा

युवा सहभागीहरूले सुरक्षालाई खुसीसंग गाँसे। सुरक्षासंगै युवा समूहहरूबीचको झडप नहुनु, राजनीतिक स्थिरता कायम हुनु, निर्वाचित स्थानीय जनप्रतिनिधित्व तथा पारदर्शी एवं उत्तरदायी प्रशासनको उपस्थितिलाई पनि उल्लेख गरिएको थियो। युवाहरूको सोचाईमा नागरिक स्वयंले पनि आफ्नो सुरक्षा गर्नुपर्दछ।

४ जिल्ला प्रहरी कार्यालय, बाँके

५ जिल्ला प्रहरी कार्यालय, बाँके

सीमान्तीकृत समुदाय

थारु तथा मुसलमान समुदायका सहभागीहरूले सुरक्षालाई ज्यूज्यान तथा सम्पत्तिको संरक्षणको रूपमा अर्थ्याए। खासगरी थारु समुदायका सहभागीले काम गर्ने सुरक्षित वातावरण नै सुरक्षा हो भन्ने उल्लेख गरे। मुसलमान समुदायका सहभागीले समानतालाई सुरक्षा समान मानेका थिए, र भेदभावलाई असुरक्षाका रूपमा लिएका थिए। मुसलमान समुदायका सहभागीले राज्य र समाज दुवैबाट शिक्षा जस्ता क्षेत्रमा भेदभाव गरिएको निचोड निकाले। बाँकेका मुसलमानहरू आफ्ना बालबालिकालाई नमाज पढ्न र कुरान सिक्न मदरसा पठाउने गर्छन्। जे भए तापनि यस अध्ययनका बेला सरकारले मदरसालाई अन्य सरकारी विद्यालय सरहको शिक्षाका निम्ति समान सहयोग नगरेको मुसलमानहरूको बुझाई रहेको पाइयो।

महिला

महिला छलफल समूहले सुरक्षालाई भौतिक तथा मानसिक शान्तिका रूपमा परिभाषित गर्नुका साथै महिलाविरुद्धको हिंसा रोक्नुपर्ने विचार अधि सारे। महिला सहभागीका निम्ति सुरक्षामा कुनै डरत्रास वा तनावबाट मुक्त भई शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउनु हो। उनीहरूले असुरक्षाको मुख्य स्रोतका रूपमा लगातारका हडताललाई पनि लिएका थिए।

महिलाहरूले सशस्त्र समूहका धम्किले असुरक्षा भन्नु बढेको बताएका थिए। उनीहरूले बढ्दो सशस्त्र समूहहरू र आपराधिक जत्थाहरूको संख्याले गर्दा जनसुरक्षामा चुनौति थपिएको बताए। साथै उनीहरूले जनताको सुरक्षा गर्न प्रहरीले केही गर्नुपर्ने धारणा समेत व्यक्त गरेका थिए।

सरकारी कर्मचारी तथा सेवाप्रदायक

सुरक्षा क्षेत्रका सरोकारवाला सेना, निजामती कर्मचारी र प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूले सुरक्षालाई पूर्ण शान्तिका रूपमा परिभाषित गरे। उनीहरूले लोग्ने स्वास्नीका बीच भैँभगडा नहुने हो भने, मादक पदार्थ सेवन नगर्ने हो भने, गाउँमा भैँभमेला नहुने हो भने अनि समुदायमा बारम्बार प्रहरी उपस्थिति रही ज्यूज्यान र सम्पत्तिको रक्षा हुने हो भने जनजीवन सुरक्षित हुने उल्लेख गरे।

२.२ न्याय

न्यायबारेको बुझाई विभिन्न समूहका विभिन्न बुझाई रहेको देखियो तापनि समूहका धेरैजसो सहभागीको जोड भने आधारभूत अधिकारको संरक्षण गर्नु र अपराध गर्नेहरूलाई सजाय दिनु नै न्याय हो भन्ने मानेका थिए।

थारु समुदाय

यस सीमान्तीकृत समूहका सहभागीहरूले अदालतको निस्पक्षतालाई न्यायका रूपमा हेरेको पाइयो। उनीहरूले सबैलाई समान व्यवहार गर्नु, अपराध गर्नेलाई सजाय दिने तथा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कामलाई पनि न्यायभित्र समेटेका थिए।

मुसलमान समुदाय

मुसलमान समूहका सहभागीहरूले विना जातीय भेदभाव सबैलाई समान र न्यायपूर्ण व्यवहार गर्नु नै न्याय हो भनी परिभाषित गरे।

महिला

महिला सहभागीहरूले डरत्रासबाट मुक्त हुन पाउनुलाई न्याय मानेका थिए। उनीहरूले महिलाहरू घरेलु हिंसाको त्रासमा बाँचेको समेत बताए। महिलामा औपचारिक न्याय प्रणालीबारेको अनभिज्ञताका साथै आर्थिक परनिर्भरता, घरेलु हिंसाका मामलामा न्याय माग्न अवरोध गर्नुजस्ता कारणले त्यस्ता घटना हुने गरेको उनीहरूको भनाई थियो।

नागरिक समाज र युवा

नागरिक समाज र युवा सहभागीहरूले सबै जनतालाई स्वच्छ व्यवहार गरिनु नै न्याय हो भनी परिभाषित गरेका थिए। हिंडडुल गर्ने तथा बोल्ने स्वतन्त्रतालाई न्यायको अत्यावश्यक तत्वका रूपमा लिइएको थियो। उनीहरूले सरकारले असहाय तथा जग्गाविहीनहरूलाई गास, बास र कपास दिएमा उनीहरूका लागि न्याय हुने भनाई समेत राखेका थिए।

सरकारी कर्मचारी तथा सेवाप्रदायक लगायतका अन्य सरोकारवाला

कानून व्यवसायी, न्यायाधीश, प्रजिअ, प्रहरी उपरीक्षक (जिप्रका प्रमुख) र स्थानीय विकास अधिकारी लगायतका सरोकारवालाहरूले न्यायका बारेमा समान विचार राखेका थिए। उनीहरूले न्यायमा अपराधीहरूलाई दण्ड सजाय तथा पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिनु नै न्याय हो भनेका थिए।

३. अनौपचारिक संयन्त्रहरू

बाँके जिल्लामा समुदायका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी मामला हेर्ने केही परम्परागत संयन्त्रहरू पनि छन् । जस्तै बडघर (भैँभगडा मिलाउने परम्परागत थारु संयन्त्र) र मौलाना (मुसलमान समुदायका परम्परागत नेता) । भैँभगडा मिलाउने संयन्त्रहरूमा महिलाहरूलाई मनोसामाजिक परामर्श तथा आश्रय उपलब्ध गराउने साथै भन्ने गैर सरकारी संस्थाका सेवा, प्यारालिगल कमिटीहरू, सामुदायिक मध्यस्थता केन्द्रहरू तथा अपराधपीडित महिलासम्बन्धी काम गर्ने अन्य गैरसरकारी संस्थाहरू पनि छन् । मुद्दा नमिल्ने अवस्था देखिएमा मात्रै जनता औपचारिक न्याय प्रणालीमा जान्छन् ।

४. चासोका मुख्य विषय

४.१ सुरक्षा

बाँकेको स्थिति असुरक्षित छ । जिल्लामा कैयौं सशस्त्र समूहहरू क्रियाशील छन् र उनीहरू राजनीतिक वा आपराधिक कृम तत्वको उक्साहटमा लागेका हुन् भन्ने कुरा ठम्याउन निकै कठिन छ । सुरक्षाका लागि मुख्य जोखिमका रूपमा हडताल, घरेलु हिंसा, ज्यान मार्ने धम्की, अपहरणको धम्की, फिरौती तथा लागु औषध दुरुपयोग छन् । २०६५ को आधाआधीदेखि हडताल, प्रदर्शन तथा सडक अवरुद्ध पार्ने जस्ता कामले बाँकेको स्थिति खस्कंदो छ । हडताल भएको अवस्थामा विद्यार्थी नियमित रूपमा विद्यालय जान सक्तैनन्, र यतिसम्म कि बिरामीलाई अस्पताल लैजान लागेका एम्बुलेन्स समेतलाई रोक्ने गरिन्छ ।

संविधान सभाको निर्वाचनपछि सुरक्षाको स्थितिमा केही सुधार आएको भए तापनि अझै पनि प्रहरीमा ठूलो संख्यामा अपराधिक उजुरीहरू परेका छन् । बाँकेमा क्रियाशील मुख्य तीन हतियारधारी समूहहरू छन्- हिमाली टाइगर, तराई मुक्ति मोर्चा र ज्वाला सिंह । र, यी समूहसंग आबद्ध रहेको आरोप लागेका अपराधीहरूलाई प्रहरीले पक्राउ गरेको छ । २०६३-२०६४ मा प्रहरीले बाइस जनालाई हत्यामा संलग्न भएको आरोपमा, आठ जनालाई चोरी डकैतीको आरोपमा र नौजनालाई बलात्कारको आरोपमा पक्राउ गरेको थियो । तीमध्ये केही भारतीय नागरिक पनि रहेका थिए । तर पर्याप्त मात्रामा प्रहरी तथा प्रहरीसंग यातायातका साधन नभएको कारणले जिल्लाका गाविसहरूमा नियमित रूपमा प्रहरी परिचालन हुन सकेको छैन । केही गाविसमा प्रहरी चौकी एकआर्कोबाट निकै टाढा रहेकाले समुदायमा सुरक्षा प्रदायकको सार्थक उपस्थिति छैन ।

यसका साथै, नागरिक समूहहरू यस्ता आपराधिक समूहले बहुसंख्यक मुसलमानको बसोबास रहेको बाँके जिल्लाको नेपालगञ्ज क्षेत्रमा धार्मिक द्वन्द्व चर्काउने सम्भावनाप्रति पनि आशंकित छन् । स्मरणीय छ, हिमाली टाइगर्स हतियारधारी हिन्दू समूह हो ।

बाँकेमा वेश्यावृत्ति एक खुला गोप्यताका रूपमा छ । परम्परागत रूपमा सांस्कृतिक क्रियाकलापसंग जोडिएको भए तापनि पछिल्लो समयमा त्यस्तो देहव्यापारमा वादी समुदायका सदस्यहरू संलग्न छन् र उनीहरू बाँके, बर्दिया, दाङ र कैलालीमा धन्दा चलाउँछन् भनिन्छ । समस्या दृष्टिगोचर हुँदाहुँदै पनि, प्रहरीले यसलाई रोक्न केही पहल गर्दैन । भारतसितको खुला सिमानाका कारण अवैध रूपमा लागु औषध नेपाल भित्रिने गरेको र त्यस्ता लागुऔषधी सीमानामै पाइने भएकाले लागु पदार्थ दुर्व्यसनको दर बढ्दो छ । यी जम्मै कारक तत्वको योगले गर्दा बाँकेका जनतामा प्रहरीप्रतिको जनविश्वास कम गराएको छ ।

जिल्लाको अर्को मुख्य समस्या भनेको सुरक्षा निकायमाथि राजनीतिक हस्तक्षेप हुनु हो । प्रहरीले राजनीतिक दबाबका कारण अपराधीलाई सजाय दिन सक्तैन र कतिपय अवस्थामा अपराधीहरूलाई रजनीतिक संरक्षण तथा दण्डबाट उन्मुक्ति दिइन्छ ।

धेरै समुदायमा महिलामाथिको हिंसा पनि सुरक्षाको निम्ति अर्को एक मुख्य चुनौति हो । अझ मुसलमान समुदायमा महिलामाथि बढी हिंसा हुने गरेको छ । घरेलु हिंसाले बढावा पाउनुमा दाइजो सम्बन्धी कलह, छोरा नजन्माउनु, बालविवाह कायम रहनु आदि धेरै कारण छन् । अध्ययनका लागि छलफलमा संलग्न गराइएका महिला सहभागीले त्यस्ता अपराध गर्नेहरू दण्डसजायबाट उम्कने भएकाले महिलाविरुद्धको हिंसा पनि बढेको विचार व्यक्त गरेका थिए । सुरक्षा प्रदायकहरू घरेलु हिंसाको घटनाहरूको रोकथामका लागि क्रियान्मुखी छैनन् । कुनै कुनै अवस्थामा, अपराधीको कुनै राजनीतिक दलविशेषसंग सम्बन्ध रहेछ भने आफुमाथि त्यस्ता राजनीतिक दलबाट दबाब आउने भएकाले वा प्रहरीलाई घुस दिइयो भने प्रहरीले घरेलु हिंसाका उजुरीलाई गम्भीरतापूर्वक लिदैन । यस अतिरिक्त प्रहरीको पुरुष सत्तामाथिको विश्वासले गर्दा त्यस्ता उजुरीमा थोरै मात्र कारवाही हुन्छ । महिला प्रहरी अधिकृतहरूले पनि आफुभन्दा माथिको आदेशको पालन

गर्नुपर्ने हुनाले खासै केही नगर्ने अवस्था आउँछ। प्रहरीसंग पनि, महिला प्रहरीको हकमा समेत, क्षमता तथा स्रोतको अभावले गर्दा सुरक्षा र न्याय व्यवस्था कठिनाईमा परेको छ।

अन्त्यमा, बाँकेमा साना हतियारको बढ्दो संख्या नै प्रमुख सुरक्षा चुनौति हो। जिल्लामा कैयौं हतियारधारी समूहहरू क्रियाशील रहनु र दक्षिणतर्फ भारतसंगको खुल्ला सीमानाले गर्दा प्रहरीले साना हतियार भित्र्याउने कामलाई रोक्न सकिरहेको छैन।

४.२ न्याय

बाँकेमा धेरै जना, खासगरी सीमान्तीकृत समुदायका प्रतिनिधिहरू, को राज्यले दिने न्यायमा पहुँच छैन। मुसलमान र थारु लगायतका समुदाय आफ्ना विवाद राज्य संयन्त्रभन्दा बढी विश्वास आर्जन गरेका परम्परागत न्याय संयन्त्रबाट निपट्याउँछन्। धेरैजसो विवाद स्थानीय रूपमै प्रायःजसो इमान्दार तथा नैतिक बल भएका मानिने बुढापाका या सम्मानित पुरुष वा महिलाको मध्यस्थतामा समाधान गरिन्छन्। अझ, त्यस्ता समुदायका सदस्यहरूले राज्य न्याय प्रणाली लामो समय लाग्ने र खर्चिला भएको हुनाले त्यहाँ जान आफुसंग समय र स्रोत नभएको उल्लेख गरे।

समूह छलफलमा निम्त्याइएका केही सहभागीले विवाद मिलाउन कहिलकाहीं मात्रै गाविस पुग्ने गरेको बताए। जे होस्, गाविसमा पनि विवादको हल निकाल्न सक्ने स्रोत साधन र सीप दुबैको कमी छ र केही गाउँ विकास समितिका सचिवलाई पर्याप्त मात्रामा विवादको छिनोफानो गर्ने वा मध्यस्थता गर्नेसम्बन्धी तालिम दिइएको छैन।

केही सहभागीले ससाना मुद्दामा वकीलहरूको संलग्नताले मुद्दाको विवादलाई भन्ने जटिल तथा बिलम्बित बनाउने गरेको धारणा राखे। कानुनी प्रणालीमा पारदर्शिताको अभाव तथा गाउँघरमा न्याय प्रणालीको कमजोर उपस्थितिले गर्दा धेरै स्थानीयवासीका लागि राज्यको न्याय प्रणाली उपयुक्त बन्न सकेको छैन। सहभागीहरूले राम्रो न्याय दिनका लागि विद्यमान अनुसन्धान विधि र प्रक्रियालाई सरल बनाउनुपर्ने सुझाव दिएका छन्।

अन्तर्वार्ता लिइएका न्यायाधीशहरूले न्यायिक प्रक्रिया भ्रष्टाचल रहेको र त्यस प्रणालीप्रति जनविश्वास नरहेको स्वीकार गरे। उनीहरू समग्र प्रणालीकै समीक्षा गर्नुपर्ने ठान्छन्। अझ, न्यायाधीशहरूले मुद्दाको तहकीकातका बेला प्रमाणको अभावमा न्याय सम्पादनमा कठिनाई भोलिरहेको सन्दर्भमा प्रमाण सुरक्षित राख्न कुनै संयन्त्र आवश्यक पर्छ। कुनै मुद्दालाई न्यायिक प्रक्रियामा लैजान प्रमाण सुरक्षित राखिराख्नुपर्छ भन्नेतर्फ जनता सचेत छैनन्। खासगरी सीमान्तीकृत समुदायका प्रतिनिधिहरू न्याय प्रणाली वा यसका विधिवारे जानकार छैनन्। तसर्थ न्यायाधीशहरू बाँके जिल्लामा कानुनी सचेतना बढाउनुपर्ने ठान्छन्।

यौनजन्य हिंसाको हकमा, घरेलु हिंसा तथा सजाय ऐन, २०६५ अब कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। वादी समुदायका निकटवर्ती क्षेत्रमा बस्ने सहभागीहरूले यौनजन्य हिंसालाई अपराध नमानेको बताए। यसको फलस्वरूप, यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिलाहरूले राज्यबाट कुनै न्याय पाउन सक्तैनन्। वादी यौनकर्मी यौनजन्य हिंसामा पर्छन् नै, सामान्य जनसमुदायमा पनि यौनजन्य हिंसाबाट पीडित केही महिलालाई यौनकर्मी बन्न बाध्य तुल्याइन्छ। कानुन शक्ति र धन हुनेका लागि मात्रै हाजिर भएको देखिन्छ। धेरै महिलासंग न शक्ति छ न धन, र त्यसैले उनीहरू नै समुदायमा हुने हरेक प्रकारका हिंसाको मारमा पर्छन्।

५. सहभागीहरूका सुझाव

समूह छलफल र विशेष जानकार व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ताका सहभागीहरूले विद्यमान सुरक्षा तथा न्याय प्रणालीमा सुधार ल्याउन निम्न अनुसारका सुझाव दिएका छन् :

राजनीतिक प्रतिबद्धता बढाउनुपर्ने: सबै राजनीतिक दलहरूबाट विद्यमान कानुन कार्यान्वयन गर्न सुरक्षा तथा न्यायिक निकायहरूलाई सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता आउनुपर्दछ। सुरक्षा तथा न्यायिक निकायहरू वा आफ्ना सम्बन्ध समूहहरूमार्फत् राजनीतिक हस्तक्षेप गर्ने प्रवृत्ति रोक्नुपर्दछ।

प्रहरीले समुदायसंग अन्तर्क्रिया गर्नुपर्ने: समुदाय तथा प्रहरीबीचको नियमित सहकार्य वा छलफलले दुवै पक्षलाई एकार्कालाई राम्ररी बुझ्नमा सहयोग गर्छ। नागरिक समाजको सहयोगविना प्रहरीले गर्नसक्ने कुरो थोरै हुन्छ। तसर्थ सुरक्षा स्थितिमा सुधार ल्याउन प्रहरी र नागरिक समाजबीचको सहकार्य जरुरी हुन्छ।

सुरक्षा तथा न्यायिक निकायलाई बढी स्रोत उपलब्ध गराउने: यी निकायलाई राम्रो कार्य सम्पादनका लागि नभई नहुने पूर्वाधार तथा उपकरण आवश्यक हुन्छन्।

बढी महिला प्रहरी राख्ने: महिलाहरूले सुझाव दिएअनुसार हरेक प्रहरी चौकीमा पर्याप्त संख्यामा महिला प्रहरी अधिकृतको व्यवस्था गर्नुपर्छ। त्यसो भएमा मात्रै उनीहरू संकोचविना खुलेर आफ्ना समस्यालाई राख्न सक्छन्।

आपराधिक समूहहरूलाई निस्तेज पार्ने: आरोपित अपराधीहरूलाई कानूनको कठघरामा उभ्याई दोषी प्रमाणित भएमा कारागार चलान गर्नुपर्छ।

बाँके जिल्लालाई बन्दरहित जिल्ला घोषणा गर्ने: बरोबर गरिने बन्दहडतालका कारण जनता थकित भइसकेका छन् र बाँके जिल्लालाई बन्दरहित जिल्ला घोषणा गर्न चाहन्छन्। जनता विद्यालय, बजार र अस्पताल नियमित रूपमा खोलेको देख्न चाहन्छन्।

जनचेतना बढाउनुपर्ने: सरोकारवाला समूहहरूले महिला अधिकार लगायतका नियम कानूनबारे अभू बढी जानकारी हासिल गर्न जनचेतना कार्यक्रमको आवश्यकता रहेको बताए। उदाहरण(का लागि महिलाहरूले कानुनी सचेतना पाए भने महिलाको सुरक्षा तथा न्यायिक समस्याको समाधानमा अभू बढी क्रियाशील हुन सक्तछन्।

जुम्ला जिल्लामा सुरक्षा र न्याय^६

१. परिचय

१.१ जिल्लाको पृष्ठभूमि

जुम्ला जिल्ला: एक भूलक
क्षेत्रफल: २,५३१ वर्ग किलोमिटर*
जनसंख्या: १०५,००१ **
मुख्य जातीय/धार्मिक समूहहरू: ७४.५ बाहुन १९.५ दलित **
गाविस: ३०
नगरपालिका: ०
*स्रोत: जिल्ला विकास समिति र इन्सेक मानव अधिकार प्रतिवेदन २०६५
**जिल्ला विकास समितिको वार्षिक योजना, आ.व. २०६५/२०६६, जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, जुम्ला।

जुम्ला मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने कर्णाली अञ्चलको सदरमुकाम हो। दुई हजार ५ सय ३१ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको यस जिल्लाको उत्तरमा मुगु जिल्ला, दक्षिणमा जाजरकोट जिल्ला, पूर्वमा डोल्पा जिल्ला र पश्चिममा कालिकोट जिल्ला पर्दछन्। पछिल्लो समय गरीबी सूचकांक (२०५८) का अनुसार नेपालका सबभन्दा गरीब जिल्लामध्ये एक रहेको यो जिल्ला ७५ मध्येमा ६८ औं स्थानमा छ र २०६३ सम्म सडक यातायातबाट बाँकी मुलुकसंग जोडिएको थिएन। २०६३ को सर्वेक्षण अनुसार जुम्लाको जनसंख्या एक लाख ५ हजार १ छ।^९ सोही सर्वेक्षण मुताबिक जिल्लामा बाहुन क्षेत्रीको संख्या सबैभन्दा उच्च छ (७४.५) र दलितको संख्या दोस्रो उच्च स्थानमा (१९.५) छ। जिल्लाको अर्थतन्त्र मुख्यतया खेती र याचागुम्बा जस्ता औषधीजन्य जडीबुटी सडकलन तथा व्यापारले धानेको छ। यहाँका जनता धानबाली भित्र्याइसकेपछि धेरैजसो महिला, बालबालिका र बुढाबुढीलाई घरमै छाडेर कामका लागि भारत जाने गर्छन्। ढुंगाले छाडिएका बाटाहरू र अहिले तराई जोड्ने कच्ची सडक भएको बाँकी मुलुकसंग अति नै कम पहुँच भएको जुम्लाको सदरमुकाम यस क्षेत्रकै व्यापारिक केन्द्र हो।

जुम्ला जिल्ला माओवादी र नेपाल सरकारका बीच भएको द्वन्द्वबाट अत्यधिक प्रभावित भएको थियो। माओवादी सेनाले द्वन्द्वकालमा दुईपटक आक्रमण गरेपछि अधिकांश सरकारी पूर्वाधारहरू ध्वस्त भई विस्थापित भएका थिए भने जमीन कब्जा एकदमै व्यापक मात्रामा गरिन्थ्यो। मंसिर ५, २०६३ मा वृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि जिल्लामा सुरक्षा स्थितिमा सुधार आएको छ र तदर्थवादी (ad hoc) रूपमै भए पनि जमीन फिर्ता गरिदछ।

१.२ सुरक्षा व्यवस्था

कूल प्रहरी संख्या: २२४
प्रति प्रहरी संख्याको अनुपातमा नागरिक संख्या: १:४६९
महिला प्रहरी संख्या: ६
स्रोत: जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जुम्ला

अनुसन्धानका समयमा ३० गाउँ विकास समितिभरिमा सातवटा प्रहरी चौकी रहेका छन्। जिल्लामा कूल २२४ प्रहरी कर्मचारी थिए भने तीमध्ये आधाभन्दा बढी त सदरमुकाम वा आसपासका क्षेत्रमा राखिएका छन्। तिनमा जम्मा ६ जना महिला प्रहरी छन्। त्यहाँ एक महिला तथा बालबालिका सेल, एक सामुदायिक प्रहरी इकाई र एक मानव अधिकार इकाई रहेका छन्। यी जम्मै सदरमुकामभित्र राखिएका छन्। जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा एउटा मात्रै यातायातको साधन छ र त्यो पनि सदरमुकामबाहिर सडकको नराम्रो अवस्थाले गर्दा मुस्किलले प्रयोग गरिन्छ। प्रहरी क्षमतामा रहेको यस्तो अभाव जनमानसमा राज्य सुरक्षा सेवा प्रतिको धारणामा प्रतिबिम्बित हुन्थ्यो। धेरैजसो सहभागी तथा उत्तरदाताले प्रहरीसंग उनीहरूका सुरक्षा आवश्यकता पूरा गर्न सक्ने क्षमता नभएकाले वैकल्पिक संयन्त्रलाई रोजेको बताएका थिए। यो खासगरी महिला तथा दलित सहभागीका सन्दर्भमा सही थियो।

अनुसन्धानका बेला जिल्ला कारागारले जुम्ला तथा मुगु दुबै जिल्लाको कारागारको काम गरेको थियो। त्यहाँ ५ महिला लगायत १८ जना कैदी थिए। धेरैजसो कैदी हत्याको अभियोगमा राखिएका थिए। मुगुमा पक्रिएकाहरूलाई उनीहरूको स्वास्थ्य अवस्थाको ख्यालै नगरी पैदलै तीन दिनको बाटो हिडाउदै जुम्ला ल्याइन्थ्यो। कैदीहरूले भत्ता हिलो वितरण गरेको वा कमसल गुणस्तरको खाना दिएकोमा बारम्बार प्रदर्शन गरिरहेका थिए। कारागार भवन कमसल खालको ढुंगाले बनेको छ र छाना टिनको छ। न्यानोका लागि सीमित दाउरा दिइन्छ र त्यहाँ राखिएको एक वर्ष नपुगेसम्म कैदीले कम्बलसम्म पाउँदैन। पहिलो वर्ष कैदीका परिवार वा इष्टमित्रले नै नभई नहुने ओढ्ने ओछ्याउने ल्याउँछन् भन्ने ठानिएको हुन्छ। मुगु वा जुम्लाका दुर्गम भागबाट ल्याइएका कैदीका परिवारले तिनलाई मुस्किलले भेट गर्न पाउँछन् एकतर्फी सामान मात्रै ल्याइदिन्छन्। कैदीलाई पहरा दिइरहेका प्रहरीले आफ्ना लागि अतिरिक्त पाखी वा कम्बल राख्छन्।

६ जुम्ला जिल्लाको सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी अन्य जानकारीका लागि हेर्नुहोस् International Alert, 2008, Snapshot 1.3, Security and Justice from a District Perspective.

७ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, जुम्ला, वार्षिक जिल्ला विकास योजना, आ.व. २०६५/०६६

अनुसन्धानका समयमा सो कारागार खाद्यान्न तथा विद्युत आपूर्तिका लागि स्थानीय सरकारी निकायहरू र व्यापारीको ऋणमा चलेको थियो जबकि कैदी भत्ता -यस्ता आवश्यकता पूरा गर्न लिइने र काठमाडौंको केन्द्रीय प्रशासनबाट आउने रकम) एकैमुष्ट चार महीनामा दिने गरिएको बुझिएको थियो ।

१.३ न्याय व्यवस्था

अञ्चल सदरमुदाम भएकाले जुम्लामा जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालत दुबै छन् । यी दुवैमा थारै मात्र मुद्दा परेका देखिन्छन् त्यसैले न्यायाधीश पनि आंशिक समय उपस्थित हुन्छन्, वर्षभर बस्दैनन् । सिद्धान्ततः यसको अर्थ हो बाँकेमा का न्यायाधीशहरू नै नियमित रूपमा अर्को न्यायाधीशलाई मुद्दा सुम्पन जुम्ला जान्छन् । व्यवहारमा भने जुम्ला पठाइने न्यायाधीश वर्षमा एक पटक मात्र त्यहाँ पुग्छन् र त्यसै बेला मुद्दाको सुनुवाई हुन्छ भनेर पर्खनुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धानका समयमा जुम्लाले आठ आठ महीनासम्म न जिल्ला न्यायाधीश देख्न पाएको थियो न त पुनरावेदन अदालतकै न्यायाधीशलाई । पुनरावेदन अदालतमा जग्गाजमीन, ज्यान मुद्दा, डकैती र सम्बन्ध विच्छेदका गरी ४५ वटा मुद्दा मुलतवीमा थिए । यीमध्ये एउटा मात्र जग्गाजमीनसम्बन्धी मुद्दा एकजना दलितले दायर गरेका थिए ।

महिलाहरूबाट एउटा पनि मुद्दा दायर भएको देखिएन । अदालतका कर्मचारीहरू अदालतको फैसलालाई व्यापक आदर गरिन्छ भन्थान्छन् तर सामान्यतया मध्यम वर्गले मात्रै अदालतको उपयोग गरेको देखियो । गरीबले अदालत टाढा भएको र लाग्ने खर्चका कारण उपयोग गर्न नसकेको पाइयो । प्रहरीले तुरुन्त फैसला गर्ने हुनाले ससाना भैँभगडामा बढी मात्रामा प्रहरीलाई मध्यस्थकर्ता बनाउने गरेको बुझियो ।

२. समुदायका धारणा

अध्ययनको अंशका रूपमा समूह छलफलका सहभागीहरूलाई सुरक्षे र न्यायलाई उनीहरू कसरी परिभाषित गर्छन् भनी सोधिएको थियो । उनीहरूले दिएका जवाफको सारसंक्षेप यसप्रकार छः

२.१ सुरक्षा

तपाईंका विचारमा सुरक्षा भनेको के हो भनी सोधिएको प्रश्नको उत्तरमा धेरैजसो सहभागीले सुरक्षा भनेको डरत्रासबाट मुक्ति, वरिपरि हिँडुल गर्न पाउनु, शान्तिपूर्ण ढंगले बाँच्न पाउनु र राज्यले कानून कार्यान्वयन गर्नु हो भन्ने बुझेका रहेछन् । खासगरी दलित सहभागीले सुरक्षालाई मूलतः भेदभावबाट मुक्ति र आधारभूत अधिकारहरूमा पहुँच हुनुलाई बुझेको पाइयो ।

दलित समुदाय दलित सहभागीको मुख्य सुरक्षा चासो जातको मा आधारित हिंसाको त्रास विद्यमान रहनु थियो । उदाहरणका रूपमा, नजिकैको बाहुन समुदायले २०६४ मा सामुदायिक वनबाट दाउरा ल्याउने र बेच्ने मामलामा विवाद हुँदा दलित गाउँका घर, गाइवस्तु र गाउँलेलाई जोखिम पुग्ने गरी भिक्काको चाडमा आगो लगाइदिएका थिए ।

युवा अन्य समूहभन्दा फरक, पुरुष युवा सहभागीले सुरक्षा स्थिति विग्रदै गएको अनुभव व्यक्त गरे । राजनीतिक दलहरूको 'बढ्दो शक्ति' ले गर्दा सुरक्षा र न्याय प्रणालीमाथि हस्तक्षेप हुने गरेको उनीहरूको निचोड थियो । एकजना सहभागीले बताए: 'कुनै एक दलले आफ्ना कार्यकर्तालाई न्याय तथा सुरक्षा प्रत्याभूत गर्न आफ्नो शक्ति अरुमाथि प्रदर्शन गर्न खोज्छ ।' युवाहरू आफुप्रति र खासगरी सहरी युवाप्रति प्रहरीको व्यवहार पक्षपातपूर्ण रहेको ठान्दै प्रहरीमाथि अविश्वास गर्छन् । अन्तर्वार्ता लिइएका युवाहरूले बजार क्षेत्रमा समूह-समूहबीच झडप (ग्याङ फाइट) गर्नु फेसन जस्तै भएको बताउँदै त्यस्तो अवस्थामा मानिसहरू पक्राउ पर्नुलाई चिन्ताको विषय ठान्दैनन् । पक्राउ परिहाले 'हिरो' भइने हुनाले तिनका परिवार वा साथीको भएको हैसियत परिचालन गरी छाड्न लगाउने गरिन्छ ।

महिला महिला सहभागीहरूले व्यापक मात्रामा उठाएको सुरक्षाको चुनौतिको विषय मूलतः घरेलु हिंसा थियो । समुदायका कुनै पनि सदस्यले महिला प्रहरी कर्मचारी नभएकाले घरेलु हिंसाको मुद्दालाई प्रहरीसमक्ष पुर्‍याएको बताएनन् । त्यस्ता मुद्दामा राज्य संयन्त्रसमक्ष जानमा हिचकिचाहट हुनुबाट के संकेत देख्न सकिन्छ भने त्यस्ता घटना परिवारभित्रकै भएकाले बाहिरबाट सहयोग लिनुपर्दैन भन्ने संस्कृतिले जरो जमाएको छ ।

२.२ न्याय

सहभागीहरूले न्यायलाई खास गरी अधिकार दिने र तिनको संरक्षण गर्ने, पीडकलाई सजाय तथा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने अनि निर्दोषलाई मुक्त गर्ने संयन्त्रका रूपमा परिभाषित गरे।

दलित समुदाय

छलफलमा बोलाइएका दलित समुदाय र सहभागीहरूले जातपातको आभारमा भेदभाव हुने डरले औपचारिक न्याय सेवादाताको उपयोग नगरेको बताए। त्यसको सट्टा, उनीहरूले गाउँमै आफ्नै जातभित्र समस्याको हल निकालियो भने त्यो सरल, बढी पहुँच भएको र तुरुन्त काम हुने विश्वास राखेको पाइयो।

महिला

केही महिलाले जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरेको पाइयो- जसमा धेरैजसो सामुदायिक स्तरमा महिला पीडित भएका धेरै मुद्दा थिए। महिला तथा पुरुष दुवै सहभागीहरूले औपचारिक प्रणाली मुद्दाको प्रकृतितर्फ 'संवेदनशील' नरहेको (जस्तै बलात्कार, घरेलु हिंसा आदि) र तसर्थ त्यस्ता प्रणाली उपयुक्त नपाइएको बताए। संवेदनशीलताको अभावले गर्दा प्रक्रिया लामो हुने, सार्वजनिक बन्दै जाने र न्याय प्रणाली पुरुषको थिचाईमा पर्ने गरेको बुझियो। यसको विपरीत त्यहाँ महिलाको समस्या महिलाले मात्र बुझ्न सक्छन् भन्ने बुझाई रहेको पाइयो। यसले सुरक्षा तथा न्याय सेवामा बढी महिला कर्मचारीको व्यवस्थाका साथै लैंगिकतामा आधारित हिंसाका मुद्दा व्यवस्थापन गर्नका निम्ति बढी तालिम हनुपर्नेतर्फ औल्याएको छ।

कचहरी

कचहरी एक प्रकारले गाउँको 'अदालत' हो। परम्परागत रूपमा गाउँका बुढापाका (हरू), खासगरी पुरुष, ले यसको अध्यक्षता गर्ने गर्छन्। कचहरीमा मुद्दा हालेपछि निर्णय गरिन्छ र सो निर्णय त्यहाँ भेला भएका गाउँलेहरूका अगाडि सुनाइन्छ। अचेल कचहरीका बुढापाकाहरूले पनि निर्णय गर्नुपर्दा महिला समूह वा राजनीतिक दलहरू लगायतका अन्य क्षेत्रसंग पनि परामर्श गर्ने गरेको पाइन्छ।

३. अनौपचारिक संयन्त्रहरू

नेपालको राजनैतिक इतिहासमा जुम्ला जिल्लाको ऐतिहासिक महत्व रहेको छ। कुनैबेलाको प्राचीन खस राज्यका कतिपय परम्परागत अभ्यास आजपर्यन्त बाँकी छन्। जुम्लामा अझ पनि व्यापक मात्रामा प्रयोग गरिने सामुदायिक निर्णय गर्ने त्यस्तै एक थलो हो कचहरी। त्यहाँ स्थानीय रूपमा निर्णय लिने र विभिन्न समूह र समितिमा विवादको समाधान निकाल्ने अन्य संस्थाहरू र गैरसरकारी संस्थाहरू पनि छन्। उदाहरणका

रूपमा महिला विकास कार्यालयले बनाएका अर्द्धकानुनी समिति (पारालिगल) र महिला समूह, गाउँ स्तरका शान्ति समूह आदिले बढीजसो स्थानीय विवादलाई सम्बोधन गर्ने गर्छन्। समुदायका सहभागीहरूले त्यस्ता संयन्त्रले सस्तो, पहुँच पुग्न सक्ने र तुरुन्त न्याय दिने हुनाले अनि स्थानीय रूपमा उत्तरदायी रहने हुनाले बढी प्रभावकारी भएको मानेका थिए। खासगरी महिला सहभागीले राज्यका सुरक्षा तथा न्याय संयन्त्रभन्दा बढी महिला समूह नै पहुँच पुऱ्याउन सकिने र समझदार रहेको अनुभव गरेको बताएका थिए।

घटना अध्ययन: सामुदायिक बन विवाद, हाक् गाविस

दुई नजिकका गाउँका मानिस स्थानीय वनबाट घाँस दाउरा ल्याउने गर्थे। तीमध्ये एउटा गाउँले त्यो वन आफ्नो भन्ने दावी गरी अर्को गाउँलाई वन पस्न रोक लगायो। जब गाउँलेहरूले वनको उपयोग गर्न खोजे, अर्को गाउँका मानिसले उनीहरूमाथि ढुंगा बसाए।

स्थानीय माओवादी नेताहरूले दुईटा गाउँका मानिसहरूलाई संगै राखेर विवाद मिलाए। वनलाई दुई भागमा बाँडियो र वनको मध्य भागलाई साझा भाग तोकियो। माओवादीले बदला लेला भन्ने डरले दुबै गाउँका मानिसले सो निर्णय माने र अनुसन्धानका समयसम्म पनि सोही निर्णय कायम थियो।

खसहरू धानवाली गर्ने समुदाय थिए र कर्णाली क्षेत्रमा प्रागैतिहासिक कालदेखि नै उनीहरूको बसोबास थियो भनिन्छ। यस समुदायले कचहरी अर्थात् ग्राम अदालतबाट निर्णय गर्नेजस्ता आफ्ना सुदृढ परम्परागत अभ्यास कायमै राख्यो।

४. मुख्य चासोका विषय

सुरक्षा र न्यायका अवधारणालाई परिभाषित गरेपछि, सहभागीहरूलाई सुरक्षा र न्यायका मुख्य मुख्य विषयलाई क) पूरै जिल्लामको सन्दर्भमा र ख) उनीहरूको समूहविशेषमा विद्यमान भनी प्राथमिकतामा राख्न भनिएको थियो ।

४.१ सुरक्षा

समग्रमा, सहभागीहरूले विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि जुम्लामा सुरक्षाको स्थिति सुधिएको बताए । हत्या र हिंस्रक अपराधका घटनामा निकै कमी आएको तथ्यसंग यसलाई गाँसिएको थियो । यसो भए तापनि सहभागीहरूले चोरी र युवा जत्थाहरू बीचको झडप (ग्याङ फाइट) जस्ता अन्य घटनामा भने वृद्धि भएको खुलासा गरे । द्वन्द्वकालमा लगाइएको कर्फ्यु हटाउनाले मदिरा सेवन बढ्दो गतिमा रहेको र त्यसले गर्दा बजार क्षेत्रमा भैँभगडा उत्पन्न भएको बताइएको थियो । वर्तमान अवस्थामा मानिसहरूको हिंडडुल बढेकाले चोरी र घरभित्र पसी लुटपाट गर्ने प्रवृत्ति बढेको (जस्तै खासगरी रातीको समयमा, द्वन्द्वरत शक्तिले फेला पारी सोध्छन् कि भनी डर नमानेर स्वतन्त्र घुमफिर गर्ने) बताइएको थियो ।

धेरैजसो सहभागीको विचारमा चोरी र समूह-समूहबीचको झडप खास गरी गाउँ 'बाहिर' बाट आएका वा सदरमुकाम 'बाहिर' बाट आएका मानिसहरूले उक्साएकोले बढ्न पुगेको हो । सदरमुकाम निवासी सहभागीहरूले त्यस्ता घटनामा संलग्न व्यक्ति मद्यपान गर्न जुम्ला बजार आउने गरेको र उनीहरूबाटै प्रहरीको पहुँचभन्दा पर भागेर गाउँको संरक्षणमा पुग्नुअघि चोरी, हुलहुज्जत तथा समूहगत हिंसा हुने गरेको बताएका थिए । खासगरी ग्रामीण क्षेत्रका सहभागीहरूले भने यस्ता अपराध बढ्नुको मुख्य कारण आर्थिक अवसर तथा स्रोतहरूको उपलब्धता विना जनसंख्यामा भइरहेको वृद्धि नै रहेको धारणा राखेका थिए ।

सहभागीहरूले सुरक्षा बलसंग जिल्लामा विद्यमान आफ्ना सुरक्षा आवश्यकतालाई पूरा गर्न सक्ने क्षमताका बारेमा भने सामान्यतया बोल्न चाहेनन् । अंशतः दस वर्षे हिंसात्मक द्वन्द्वका बेला राज्यका सुरक्षा फौज असंख्य मानव अधिकार हननका घटनाका पछाडि रहेकाले मात्र होइन कि शक्तिमा पहुँच रहेकाहरू (चाहे राजनीतिक, आर्थिक वा सामाजिक शक्ति नै किन नहोस्) लाई मात्र सुरक्षा र न्याय दिइन्छ भन्ने बलियो विश्वासको जरो गाडिएकोले सामान्यतया सुरक्षा सेवादाताप्रति उनीहरूको अविश्वास रहेको छ ।

४.२ न्याय

जिल्ला अदालतमा चलिरहेका मुद्दामा ढिलाई र सदरमुकामबाट निकै टाढाका गाउँवासीले लामो समयसम्म सदरमुकाम बस्नुपर्ने गरी मुद्दाको सुनुवाईको समय लम्बिने हुनाले जुम्लामा हुने धेरैजसो भैँभगडा वा विवाद गैरराज्यीय संयन्त्रको उपयोग गरी स्थानीय स्तरमै मिलाउने गरिन्छन् । जिल्ला अदालतमा पुऱ्याइएका मुद्दाको सुनुवाईमा कुनै समुदायमा आधारित संस्था वा गैरसरकारी संस्थाको कुनै व्यक्तिले संगै लिएर आएको खण्डमा अलि राम्ररी सुन्ने गरिन्छ । सामान्यतया क्षतिपूर्ति दिन सक्ने वैकल्पिक प्रणाली नरहेको अवस्थामा मात्रै, जस्तै जग्गासम्बन्धी विवाद, सम्बन्ध विच्छेद वा हत्या जस्ता गम्भीर अपराधमा, औपचारिक अदालत प्रणालीको उपयोग गरिन्छ ।

५. सहभागीद्वारा दिइएका सुझावहरू

सहभागीहरू समक्ष जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको स्थितिमा सुधार ल्याउन के खालका उपायहरू (राज्यले वा समुदाय स्वयंले) अबलम्बन गर्नुपर्ला भन्ने विचार व्यक्त गर्न भनिएको थियो । उनीहरूले दिएका जवाफहरूको सारसंक्षेप यसप्रकार छन् :

राज्यको पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने: सहभागीहरूले प्रहरी चौकीको संख्या बढाउन मात्रै होइन बरु बलियो र विविधतामुखी प्रहरी उपस्थिति (खासगरी बढी महिला प्रहरी राख्ने) कासाथै राज्यको न्याय सेवाको पहुँच सदरमुकामभन्दा बाहिर बहुसंख्यक जनताका लागि पहुँच नभइसकेको स्थानसम्म बढाउनु आवश्यक रहेको बताएका थिए ।

संवाद बढाउनुपर्ने: खासगरी युवा सहभागीहरूले सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी पर्याप्त छलफल नभएको, र यस्ता संवादका लागि बढीभन्दा बढी स्थान सिर्जना गर्नुपर्ने विचार राखेका थिए ।

चेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने: सहभागीहरूले जुम्ला जिल्लाभरि सुरक्षा र न्याय व्यवस्थासम्बन्धी कार्यविधि र प्रक्रियाबारे व्यापक मात्रामा जनचेतना बढाउनु आवश्यक छ, भन्ने ठानेका छन्। यिनमा खासगरी न्याय प्रणाली, यसले कसरी काम गर्छ, यससम्म कसरी पुग्न सकिन्छ, भन्नेबारे जनतामा चेतना हुनु आवश्यक छ। महिला सहभागीहरूले पनि सुरक्षा र न्यायसंग सम्बन्धित महिला अधिकार र त्यहाँ पुग्ने प्रक्रियाका बारे व्यापक जनचेतना हुनुपर्ने बताएका छन्।

आर्थिक असुरक्षा र भौतिक असुरक्षाका बीचको सम्बन्धलाई छ्याल गर्नुपर्ने: खासगरी दलित सहभागीहरूले गरीबी र सुरक्षा बीचका सम्बन्धलाई बुझ्नुपर्नेमा जोड दिएका थिए। उनीहरूको भनाईमा जस्तै रोजगारी सुरक्षाको निम्ति एक आवश्यकता हो, किनभने वैध आयआर्जनको सहज अवसर प्राप्त नभएको खण्डमा मानिसहरू अपराधिक गतिविधिमा लाग्छन्। किनभने अति गरीबका लागि बाँच्नका लागि दिनदिनै गर्नुपर्ने संघर्ष स्वयंमा असुरक्षाको प्रत्यक्ष रूप हुन जान्छ।

राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्नुपर्ने: नागरिक समाजका सहभागीहरूले नागरिक समाजका गतिविधिमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुनबाट रोक्नुपर्नेमा जोड दिए (जस्तै राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापको विरोधमा बोल्नेलाई धम्की र चेतावनी दिने गरिन्छ)। सहभागीहरूले नागरिक समाज स्वयंको सुरक्षा सुनिश्चित नभएकाले उसले सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी स्थानीय स्तरका छलफलमा सहभागी हुन नसक्ने अनुभव व्यक्त गरेका थिए।

सार्वजनिक लेखा सञ्चालन गर्नुपर्ने: नागरिक समाजका सहभागीहरूले सेवादाताहरूको सार्वजनिक रूपमा समीक्षा गरिने हो भने सेवादाताको कार्यसम्पादन छिटोछरितो र स्थानीय स्तरमा सेवामा सुधार गर्न प्रभावकारी हुने विचार अघि सारेका थिए।

कैलाली जिल्लाको न्याय र सुरक्षा व्यवस्था

१. परिचय

१.१ जिल्ला परिप्रेक्ष्य

कैलाली जिल्ला: एक भूकलकमा
कुल क्षेत्रफल : ३,२३५ वर्ग किमि
जनसंख्या : ६,१६,६९७*
मुख्य जाति :
थारू ४३.७%
क्षेत्री १७.४%
बाहुन १०.७%*
गाविस : ४२
नगरपालिका : २
*स्रोत : वि.सं.२०५८ को जनगणना
*Source: Census 2001

कैलाली जिल्लाको तराई क्षेत्रमा ३५ गाविस र शिवालिक पहाडी क्षेत्रमा सात गाविस रहेका छन्। यसको दक्षिणमा भारत, पश्चिममा कञ्चनपुर, पूर्वमा बर्दिया र उत्तरमा डडेल्धुरा, डोटी र सुर्खेतजस्ता पहाडी जिल्लाहरू पर्दछन्। यस जिल्लाको कुल जनसंख्या ६,१६,६९७ मध्ये ४३.७ प्रतिशत थारू जाति रहेका छन्। यहाँ सरकारले लोपोन्मुख जातिको रूपमा सुचीकृत गरेका राजी र चिडीमार जस्ता जाति पनि छन्। अन्य जातिहरूमा बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, कामी र दमाई पनि छन्। जिल्ला विकास योजनामा उल्लेख भए अनुसार यहाँ ५२.४ प्रतिशत मानिस नेपाली भाषा बोल्दछन्, ४९.८ प्रतिशत थारू भाषाभाषी छन् र बाँकी अरू भाषा बोल्दछन्। जिल्लाको अर्थतन्त्र बढी मात्रामा अन्नवाली उत्पादनसहितको कृषिमा आधारित छ। पूर्व-पश्चिम राजमार्ग र पश्चिम कर्णालीमा उत्तर-दक्षिण सडकखण्ड यहाँको स्थानीय अर्थतन्त्रका केन्द्र हुन्। माओवादीको दशवर्षे जनयुद्ध पश्चात निजी क्षेत्रको आत्मविश्वास अहिले बढिरहेको छ र उर्जाशील देखिएको च्याम्बर अफ कमर्सको नेतृत्वमा पर्यटन र जलविद्युतजस्ता नयाँ व्यवसायमा लगानी बढेको छ।

राजी समुदाय

विसं २०४८ मा लिइएको जनगणनामा राजी समुदायको जनसंख्या ३,२७४ थियो भने यो संख्या विसं २०५८ मा २३९९ मा झरेको छ।

आदिवासी जनजाति महासंघ (नेफिन) का अनुसार हजारौं राजी परिवारहरूको जीविकोपार्जन माछा मार्ने र शिकार गर्ने जस्ता परम्परागत पेशागत माध्यममाथि भर परेको छ। महासंघ मुलुकको आदिवासी जनजाति पहिचान आन्दोलनमा अग्रिम मोर्चामा रहेको आदिवासी जनजाति समूहहरूको राष्ट्रिय निकाय हो।

स्रोत: <http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=77852>, जुलाई ३, २००९ मा टिपिएअनुसार।

१.२ सुरक्षा व्यवस्था

कुल नेपाल प्रहरी संख्या: ५००
प्रति नागरिक प्रहरी संख्या:
१: १२००
स्रोत : जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कैलाली

जिल्ला सदरमुकाममा रहेको जिल्ला प्रहरी कार्यालय सहित गरी पूरै जिल्लामा ६ इलाका प्रहरी चौकी तथा ३५ प्रहरी चौकी रहेका छन्।^{१०} त्यहाँ २५० जना कर्मचारी रहेको एक सशस्त्र प्रहरी सीमा सुरक्षा इकाई पनि छ। जिल्ला सदरमुकाममा एक प्रहरी महिला सेल पनि छ तर कर्मचारी तथा यातायातका साधनको अभावका कारण त्यसबाहिर पुग्ने क्षमता भने यस सेलसंग छैन। प्रहरी संख्या करीब ५ सय छ। यस अनुसन्धानका लागि छलफलमा समावेश गरिएका प्रहरी अधिकारीहरूका अनुसार जिल्लामा कानून व्यवस्था कायम राख्न १२०० जनाका लागि एक जना प्रहरी पर्याप्त हुदैन। प्रहरीमा अनुसन्धानका लागि चाहिने बाहुन, रेडियोजस्ता उपकरण र औठाछाप एवं डिएन्ए परीक्षण प्रविधिको पनि अभाव छ। वरिष्ठ प्रहरी तथा सरकारी कर्मचारी आफ्नो समय खासगरी बारम्बार भड्कने हडताल, विरोध प्रदर्शन, सडक बन्द र विशिष्ट व्यक्ति (जस्तै राजनीतिज्ञ) का भ्रमणमा लगाउँछन्। फलतः उनीहरूले अपराध अनुसन्धान तथा वास्तविक प्रहरीको काम गरेको अनुभव गर्न मिल्ने अन्य गतिविधिमा ध्यान दिन पाउँदैनन्। प्रहरी अधिकारीहरूले सेवादाताहरू धेरैजसो जतिसुकै अनुचित भए तापनि जनताका माग पूरा गर्न अति चर्को दबावमा पर्ने गरेको बताए। यसलाई उनीहरूले 'भीडले निर्णय गर्न बाध्य पार्ने' चालका रूपमा लिए। यस्तो भीडको शक्तिका अगाडि कानूनको शासन लागु गर्न सक्ने प्रहरी प्रशासनको शक्ति नै नभएको अनुभव गरे। यसले प्रहरीलाई भौतिक तथा व्यावसायिक दुवै प्रकारले असुरक्षाको वातावरण दियो।

१० जनसंख्या : आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को जिल्ला विकास योजना, जिल्ला विकास समिति, कैलाली, जेष्ठ २०६५; थारू तराईका आदिवासी हुन्, जिल्लाको थारू जनसंख्याको अनुपात जनगणना २०५८ बाट लिइएको हो।

१० जून २००८ मा २४ प्रहरी चौकी रहेकोमा अहिले ३५ पुग्नु राम्रो सुधार भएको मान्नुपर्छ। हेर्नुहोस्, इण्टरन्यासनल अलर्ट, सेप्टेम्बर २००८, Snapshot Series 1: Security and Justice from a District Perspective, 1.1 Kailali; pp4

१.३ न्याय व्यवस्था

जिल्लामा एक जिल्ला अदालत छ र त्यो पनि मुद्दा फछ्यौट गर्न नसकेर बढी भारमा छ। अदालत अब पाँच वर्षे रणनीति बनाउने प्रक्रियामा छ, जिल्ला न्यायाधीशले आफ्ना फछ्यौट हुन नसकेका मुद्दा जति सो आर्थिक वर्षभित्र (विसं २०६५/६६ वा ईस्वी सन्मा जून १५, २००८ देखि जून १४, २००९ सम्म) फछ्यौट हुने आशा व्यक्त गरेका थिए। न्यायाधीशको भनाईमा आधारभूत कम्प्युटर उपकरणहरूको अभावले गर्दा मुद्दा व्यवस्थापनमा अदालतको दक्षतालाई कमजोर तुल्याएको छ।

२. समुदायका धारणा

२.१ सुरक्षा

अध्ययनको अंगका रूपमा, समूह छलफलका सहभागीहरूलाई सुरक्षा तथा न्यायलाई उनीहरूले कसरी परिभाषित गर्छन् भनी सोधिएको थियो। समग्रमा, समाजभित्रका विभिन्न समूहले सुरक्षा भनेको राज्यले दिने मौलिक अधिकार हो भन्ने बताए। उनीहरूका निम्ति 'सुरक्षा' भनेको यस्तो स्थिति हो जहाँ व्यक्ति तथा सम्पत्तिको हानीनोक्सानी हुनबाट संरक्षण गरिएको हुन्छ। यस्तै, स्वतन्त्रतापूर्वक घुमफिर गर्न पाउने, बोल्न पाउने र काम गर्न पाउने वातावरणलाई पनि सुरक्षाको अनुभूति गर्नका लागि आधारभूत कुरा मानिएको थियो।

युवा खासगरी युवा समूहहरूले भौतिक पक्षभन्दा पनि डरत्रास नहुनुलाई नै सुरक्षाका रूपमा लिएका थिए।

महिला माथि उल्लेख गरिएका सामान्य परिभाषाहरूमा सहमत हुँदाहुँदै पनि महिला सहभागीहरूले सापेक्षतया आफ्नो, आफ्ना बालबच्चाको र समुदायको संरक्षणमा भने बढी चासो राखे। उनीहरूले यसमा रोगबाट संरक्षणलाई पनि समावेश गरेका थिए। सुरक्षाको महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा हिडडूल गर्न पाउने अधिकारलाई पनि जोड दिएका थिए।

राजी समुदाय राजी समुदायले हिंसाबाट पीडित भएकालाई न्याय तथा न्याय पाउन सक्षम तुल्याउने क्रममा निर्दोषलाई मदत गर्ने कामलाई नै सुरक्षाको रूपमा परिभाषित गरे। अन्य समूहभन्दा भिन्न, यस समुदायका सहभागीहरूले भारतसंगको खुला सीमानाप्रति विशेष चासो राख्दै यसलाई पनि सुरक्षाको परिभाषाभित्र पार्नुपर्ने आवाज उठाए। यसका साथै उनीहरूले महिला र पुरुषका सुरक्षा आवश्यकता पनि भिन्न भिन्न भएको मत प्रकट गरे। उदाहरणका रूपमा स्थानीय महिलाको घुमफिर तथा सम्पत्तिमाथि अधिकार नभएको जब कि पुरुषहरूलाई बढ्दा राजनीतिक समूहहरूमा (जस्तै स्वायत्त थारु राज्य चाहनेहरूको थारुहट राष्ट्रिय परिषद् नामक सशस्त्र आन्दोलन) भर्ती गर्न लक्षित गरिएकोले आफ्नै विशेष निर्णयको खाँचो पर्ने भएकाले पुरुषका लागि सुरक्षाको चासो बन्नु पुगेको बताइएको थियो। अझ, राजी समुदायका लागि सुरक्षा भन्नाले आत्मनिर्भरता तथा आदिवासी जनजातिका रूपमा आफ्ना अधिकारको उपभोग गर्न पाउनु (जस्तै जल, जंगल र जमीन जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच) हो। यसो भए तापनि सुरक्षा जस्तो विषय राज्य तथा समुदायले व्यवस्थित गर्नुपर्छ भन्ने उनीहरूको विचार थियो।

२.२ न्याय

सहभागीहरूले न्यायलाई सुरक्षाजस्तै राज्यले संरक्षित गर्नुपर्ने मौलिक अधिकारका रूपमा परिभाषित गरे। निर्दोषको बचाउ, दोषीलाई सजाय, र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनु नै न्याय हो भन्ने न्यायबारेको सामान्य अवधारणा रहेको पाइयो।

युवा युवा सहभागीहरूको निम्ति न्याय राज्यले दिने सेवाको समान वितरण हो। युवाहरूले महिलाविरुद्धको भेदभावका साथै सामाजिक विकृतिको उन्मुलन हो भन्ने विषय पनि छलफलमा ल्याएका थिए।

महिला महिला सहभागीहरूले न्यायलाई बढीजसो महिलाविरुद्धको हिंसा तथा भेदभावबाट स्वतन्त्रताको रूपमा परिभाषित गरे। उनीहरूले भेदभावको प्रसंगमा जातीय भेदभाव, छाउपडी^{११} बोक्सीको आरोप तथा विधवाको पुनर्विवाहमा लगाइने रोक जस्ता पक्षलाई उल्लेख गरेका थिए। उनीहरूले पुरुष र महिला दुवैलाई समान व्यवहार हुनुपर्ने धारणा समेत राखेका थिए।

^{११} छाउपडी महिलालाई रजस्वलाको समयमा र सुत्केरीको समयमा घरबाट टाढा सानो टहरोमा राख्ने सामाजिक प्रथा हो। प्रायःजसो यस्ता छाउपडी बस्न लायक किसिमका स्वस्थ र सफा रहेको देखिन्छ।

राजी समुदाय कानूनको शासन जस्तै राजी समुदायका लागि न्याय पनि आदिवासी जनजातिको खोस्ने नसकिने अधिकारको प्रत्याभूतिका रूपमा हेरिएको पाइयो ।

थारु समुदाय थारु समुदायका सहभागीहरूका लागि न्याय भन्ने कुरो परम्परागत ग्रामीण संयन्त्रले गर्ने निर्णय भै हो । यस समुदायका सहभागीले समुदायको मुखिया अर्थात् बडघरले गर्ने फैसला स्वच्छ हुन्छन् र सबैका लागि स्वीकार्य हुन्छन् भनेका थिए । त्यस्ता फैसला गर्दा बडघरले समुदायका सदस्यहरूसंग छलफल गर्छन् । उनीहरूको अनुभवमा औपचारिक प्रणालीजस्तो ढिलाई नहुने र शुल्क पनि नलाग्ने हुँदा यो अभ्यास निकै प्रभावकारी मानिएको छ । बडघरले दिने न्याय प्रणाली सहभागीहरूले भनेभै वस्तुगत रूपमा कतिपय 'न्याय' दिन्छ, भन्ने कुरा थाहा हुन सकेन तापनि स्थानीय सामुदायिक संस्थाहरू र नागरिक समाज संगठनहरूसंग छलफल गर्दा यस प्रणालीमा जब महिलाले उजुरी ल्याउँदा (बडघर प्रणाली परम्परागत रूपमा पुरुषप्रधान छ) वा बडघर परिवारकै सदस्यसंग सम्बन्धित मुद्दा पर्दा भने कमजोरी हुन सक्ने बताइएको थियो ।

नागरिक समाज नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूले न्यायलाई कानूनको शासन र मौलिक अधिकारको उपभोगभन्दा पनि व्यापक रहेको माने । उनीहरूका विचारमा यसभन्दा पनि पर नागरिक स्वयंसम्म पुगेर आफ्ना अधिकारका बारे थाहा पाउँदा यो 'नागरिक कर्तव्य' हो भन्ने सचेततासम्म पुग्न सक्नुपर्छ । उनीहरू नागरिकमा यही कर्तव्यबोध घट्दै गएको र नागरिकहरूले आफ्नो कर्तव्यको ख्यालै नगरी अधिकार मात्र मागिरहेको देखेर चिन्तित छन् । उनीहरूले न्याय प्रणाली जनसाधारणका लागि सहज पहुँचमा हुनुपर्छ र त्यसले एकदम छिटो काम गर्न सक्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरे ।

३. अनौपचारिक संयन्त्र

कैलालीमा थारु तथा अन्य समुदायले मुद्दामामिला हेर्न उपयोग गर्ने बडघर^{१२} र भलमन्सा^{१३} वैकल्पिक तथा गैरराज्यीय संयन्त्र अस्तित्वमा छन् । थारु र राजी समुदाय प्रायः पूरै मात्रामा आफ्ना अनौपचारिक संयन्त्रमा भर परेका छन् र कहिलेकाहीं मात्रै औपचारिक सुरक्षा तथा न्याय संयन्त्रमा जान्छन् । यसो भए तापनि त्यस्ता अनौपचारिक संयन्त्रको मुख्य मानिस जहिले पनि पुरुष नै रहने गरेका छन् । पहिलेको कार्यशैलीको विपरीत अचेल उनीहरूले निर्णय लिँदा अरुको रायसल्लाह लिने गरेका छन् । अहिलेसम्म हत्याका मामलामा भने उनीहरू औपचारिक संयन्त्रमा जाने गरेका छन् ।

यस्ता आदिवासी संयन्त्रका साथसाथै यहाँ गैरसरकारी संस्थाहरूले घरेलु हिंसाका पीडित महिलाहरूलाई सहयोग गर्न प्रवर्द्धन गरेका आमा समूहहरू र महिला समूहहरू पनि छन् । यस्ता समूहहरू प्राथमिक रूपमा पीडितहरूलाई औपचारिक संयन्त्रमा जाने काममा सहयोग गर्छन् । यसो भए तापनि यस्ता समूहले स्थानीय स्तरमा त्यस्ता मामलामा दुवै पक्षलाई एकै ठाउँमा उपस्थित गराई समुदायका सदस्यहरूको रोहवरमा समस्यामाथि छलफल गर्ने र उपयुक्त विकास निकाल्नमा मध्यस्थता गर्छन् ।

४. मुख्य चासोका विषय

४.१ सुरक्षा

सामान्यतः अन्तर्वार्ता लिइएका धेरैजनाले संविधान सभाको चुनावपछि जिल्लाको सुरक्षा स्थिति सुध्दै गएको अनुभव व्यक्त गरेका थिए । यसो हुँदाहुँदै पनि, चोरीजस्ता अपराध भने बढेको बुझियो । कैलालीको सुरक्षा व्यवस्थामा राजनीतिक हस्तक्षेपलाई मुख्य चिन्ताका रूपमा लिइएको थियो । मानिसहरूले सुरक्षा तथा न्याय सेवाका निकायमा पुग्दा दलका नेताहरूलाई पनि आफूसंगै लान खोजेको र दलहरूका नेता स्वयं पनि त्यहाँ जान चाहेको अवस्था त्यहाँ विद्यमान छ । मानिसहरूमा राजनीतिक कार्यकर्तालाई साथ लगाएर गएमा मात्रै स्वच्छ व्यवहार पाइन्छ र न्याय आफ्नो पक्षमा पर्न सक्छ भन्ने विश्वास रहेको पाइयो । सेवादाताहरू अस्थिर राजनीतिक परिस्थितिको दुहाई दिदै शक्तिमा रहेको (कुनै राजनीतिक दल वा प्रहरीको माथिल्लो तह) कसैको डरले गर्दा निर्णयमा आफुले मात्र पूरा जिम्मा लिन नसक्ने ठान्छन् र आफ्नो जागीर जोगाउनका लागि यस्तो अभ्यासको विरोध गर्दैनन् । यसले सेवादातामा उत्तरदायित्वको अभाव र सार्वजनिक विश्वासको कमी जस्ता परिणामतिर उन्मुख गराएको छ ।

^{१२} यो थारु समुदायमा उनीहरूको न्याय तथा सुरक्षाका विषयमा हेरविचार गर्ने परम्परागत संयन्त्र हो ।

^{१३} यो राजी समुदायमा उनीहरूको न्याय तथा सुरक्षाका विषयमा हेरविचार गर्ने परम्परागत संयन्त्र हो ।

मनिसहरूले सुरक्षालाई आफ्नो मौलिक अधिकारका रूपमा बुझेका छन् र सेवादाताहरू पनि यस बुझाइलाई सही ठान्छन्। यसो भए तापनि जिल्लामा यस अधिकारको रक्षा गरिराख्न सुरक्षा दाताहरूको क्षमतालाई सुदृढ तुल्याउनेतर्फ कुनै कदम चालिएको देखिन्न। माथि भनिएभैं, जिल्लाभरि नै कानून व्यवस्था कायम गर्नका लागि चाहिने प्रहरी चौकीको संख्या निकै कम छ र अत्यावश्यक उपकरणको पनि कमी छ।

विभिन्न समूहबाट आवाहन गरिएका बन्द र हडताल, औद्योगिक तथा शैक्षिक संस्थानलाई काम गर्न रोक्ने आदि कामले गर्दा दैनिक उपभोग्य सामाग्रीको ओसारपसारमा बाधा उत्पन्न भएको र जनजीवन भन्नु कष्टकर भएको देखियो। हालसम्म यस जिल्लामा पूर्वी तराईमा भैं कुनै सशस्त्र समूह क्रियाशील रहेको बुझिएन। हालै, २०६४ को पछिल्लो चरणतिर थरुहट स्वायत्त राज्य परिषदको छातामुनि रहेको थरुहट मुक्ति सेनाको शुरुवात तथा वृद्धिले गर्दा डरत्रास भन्ने बढेको छ।

यस जिल्लामा अर्को खास चिन्ताको विषय महिलाविरुद्धको हिंसा हो। प्रहरी, अदालत र कानुनी सहायता जस्ता यस्ता विषयमा काम गर्ने कतिपय संयन्त्र विद्यमान रहँदारहँदै पनि जनसाधारणलाई यस्ता संयन्त्रबारे ज्ञान छैन र केका लागि कसकहाँ जाने भन्ने जागरुकता पनि छैन।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सुरक्षा व्यवस्थामा सुधार गर्न सकिने थुप्रै ठाउँ बाँकी रहेको माने तापनि सुरक्षा स्थिति व्यापक मात्रामा नियन्त्रणमा रहेको दावी गरेका थिए।

४.२ न्याय

कैलालीमा दुबैलाई मिलाउँदा जिल्लामा बहुसंख्या कायम गर्ने थारु र राजी समुदाय मुद्दामामिलाको समाधान गर्ने सन्दर्भमा बढी मात्रामा परम्परागत न्याय प्रणाली (बडघर र भलमन्सा) मै भर पर्ने गरेका छन्। उनीहरूमा आफ्नो प्रणालीप्रति बलियो विश्वास भएको हुनाले मुश्किलैले मात्र राज्य प्रणालीमा पुग्छन्। जिल्ला अदालत आइपुगेका अधिकांश मुद्दामा सम्बन्ध विच्छेद, जग्गाजमीन खिचोला र सम्पत्तिमाथिका मुद्दा छन्।

सुरक्षा प्रणालीले जस्तै न्याय प्रणालीले पनि राजनीतिक दलहरूको हस्तक्षेपको सामना गर्नु परेको छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अन्तर्गत गाविसलाई स्थानीय स्तरमा न्यायिक भूमिका दिइएको छ। यसो भए तापनि मानव संसाधनको कमी (निर्वाचित समितिहरू नभएकाले) ले गर्दा स्थानीय जनता यदाकदा मात्र गाविसमा पुग्ने गर्छन् र सचिवहरूमाथि आफ्नो जिम्मेवारीको न्यायिक पक्षका अलावा अन्य थुप्रै जिम्मेवारी हुन्छन्। अन्तर्वार्ता लिइएकाहरूले गाविसमा निर्वाचित प्रतिनिधि नभएकाले सचिवहरू शक्तिविहीन भएको ठानेका छन्। राज्य संयन्त्रको अप्रभावकारिता र अनुत्तरदायित्वले राष्ट्रिय राजनीतिलाई अन्योलग्रस्त र अस्तव्यस्त बनाएको उनीहरूको बुझाई रहेको छ।

समुदायका सदस्यहरू र सेवादाताहरू स्थानीय, अनौपचारिक न्याय संयन्त्रहरू सामान्य अपराधका मामलामा न्याय दिलाउन बढी प्रभावकारी रहेकोमा एकमत छन्। यसो भएतापनि सहभागीहरूले त्यस्ता मामिलालाई स्वच्छ प्रकारले सम्बोधन गर्न अनौपचारिक संयन्त्रहरूलाई सक्षम बनाउन थुप्रै चुनौतिहरू रहेको प्रष्ट पारे। यस्ता चुनौतिमध्ये यस्ता संयन्त्र प्रजातान्त्रिक तवरले बनेका छन् कि छैनन्, महिला र पुरुष दुबैलाई समावेश गरिएको छ कि छैन, सबै प्रकारका जनता (जस्तै कथित तल्लो जातका) का लागि स्वच्छ निर्णय लिन सक्छन् कि सक्तैनन्, संयन्त्रका लागि छानिएका व्यक्तिहरूसँग राज्यका विद्यमान कानून तथा ऐनसम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान छ कि छैन अनि तिनलाई राज्यले मान्यता दिएको छ कि छैन भन्ने प्रश्न पनि छन्। समुदायका सदस्यहरू तथा सेवादाताहरूले औपचारिक तथा अनौपचारिक न्याय क्षेत्रका बीच बढी अन्तर्क्रियातथा सम्बन्ध हुनुपर्ने अनुभव व्यक्त गरेका थिए।

अदिवासी जनजाति लगायतका समुदायका सहभागीहरू सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी विद्यमान पद्धति र कार्यविधिवारे जागरुक नरहेको पाइयो। अदिवासी जनजातिका जनता बढीजसो औपचारिक संयन्त्रले मान्यता दिईनसकेका आफ्नै प्रणालीमा भर पर्ने गर्छन्। प्रहरी चौकीमा महिला प्रहरी नभएको हुनाले महिलाहरू प्रहरीकहाँ पुग्न हिच्किचाउँछन् र त्यसका सट्टा स्थानीय महिला संस्थामा जाने गरेको बताउँछन्। युवा सामुहिक छलफलका सहभागीहरू राज्यले उपलब्ध गराउने स्रोतहरू (सुरक्षा न्याय व्यवस्था लगायतका अन्य) मा समान पहुँच हुनुपर्नेमा बढी जोड दिए।

५. सहभागीका सुभावहरू

सहभागीहरूलाई उनीहरूको जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको क्षेत्रमा सुधार गर्न के के उपाय (राज्यले अपनाउनुपर्ने र /वा स्वयं समुदायले अपनाउनुपर्ने) अपनाउनुपर्ला भनी सोधिएको थियो। प्राप्त उत्तरहरूको सारसंक्षेप यस प्रकार छ:

ज्ञानको विस्तार गर्नुपर्ने: समूह छलफल तथा विशेष जानकारहरूसंगको अन्तर्वार्ता दुवै अनुसन्धानमा समावेश गरिएका सहभागीहरूले सुरक्षा तथा न्यायमा नागरिक समाजले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकामा सहयोग पुऱ्याउन स्थानीय स्तरको नागरिक समाजको माध्यमबाट सुरक्षा र न्यायसंग सम्बन्धित जनचेतना विस्तार गर्नु र त्यहाँ कसरी पुग्न सकिन्छ भन्नेबारे ज्ञान दिनु आवश्यक छ, भन्ने सुझाव दिएका थिए ।

राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्नुपर्ने: सहभागीहरूले राजनीतिक दलहरूको हस्तक्षेप हुन नदिन नागरिक समाजले राजनीतिक दलहरू तथा सेवादाताहरू दुवैको सहमतिमा उनीहरूले 'गर्न हुने' र 'गर्न नहुने' कामको सूची बनाउनुपर्ने सुझाव दिए । सूची बनाउने प्रक्रिया रचनात्मक थियो तथा त्यसमा राजनीतिक सहयोग रहेको थियो भनी आश्वस्त पार्न जिल्ला तथा स्थानीय स्तरमा राम्ररी छलफलमा ल्याई राजनीतिक दलहरूलाई सहमत बनाउनु आवश्यक रहेको बताइयो ।

राम्रा उकरण उपलब्ध गराउनुपर्ने: सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरूसंग उजुरी लिन तथा ठीकसंग अनुसन्धान तहकीकात गर्न चाहिने आधारभूत संरचना तथा उपकरणको अभाव छ । पर्याप्त उपकरणका साथ थप प्रहरी चौकीको व्यवस्था गरियो भने जनतालाई सुरक्षामा आश्वस्त तुल्याउन सकिन्छ ।

औपचारिक र अनौपचारिक प्रणालीलाई परस्पर जोडी न्यायमा पहुँच बढाउनुपर्ने: वैकल्पिक न्यायिक संयन्त्रहरूलाई औपचारिक संयन्त्रसंग जोडेर मान्यता प्रदान गर्दै तिनमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूको कानूनसम्बन्धी ज्ञान बढाउने हो भने जनतालाई न्यायमा बढी छिटो पहुँच गर्न सहयोग पुग्न जान्छ । यसो भए तापनि त्यस्ता कुनै संयन्त्रको उपयुक्तता (वगकतलभकक) कति छ र ती कति समावेशी चरित्रका छन् भन्ने पत्ता लगाउन मूल्याङ्कन भने गरिएको हुनुपर्छ । संयन्त्रहरूलाई जोड्ने प्रक्रियामा तिनमा महिला, कथित तल्लो जात वा अन्यको प्रतिनिधित्व पनि छ भनी आश्वस्त पार्ने प्रयास पनि गर्नुपर्दछ ।

समुदाय र सेवादाताबीचको खाडल पुर्ने: जनसाधारण तथा सेवादाता सहभागीहरूले दुवै पक्षका बीचको सीमित सम्पर्कले खाडल सिर्जन गर्नु तथा सेवादाताप्रतिको विश्वासको कमीले राजनीतिक दलहरूलाई अनुसन्धान तथा निर्णय प्रक्रियालाई अन्तैतिर मोड्ने मौका दिने कुरालाई उत्तिकै महसुस गरेको पाइयो । दुवै पक्षका सहभागीले सेवाप्रदायक र नागरिकका बीच बढी संवाद तथा अन्तर्क्रिया हुनुपर्ने सिफारिश गरेका थिए ।

बढी महिला प्रहरीको नियुक्ति गर्ने: हरेक प्रहरी चौकीमा महिला प्रहरी भएमा आफ्ना समस्या निसंकोच खुलेर बताउन सहयोग पुग्ने भएकाले महिला सहभागीहरूले बढी महिला प्रहरीको व्यवस्था गर्न सुझाव दिएका थिए । उनीहरूले घरेलु हिंसासम्बन्धी कानूनी सचेतना दिइएमा कानूनी प्रक्रियामा जान आफ्नो सहयोग खोज्ने साथीहरू तथा परिवारहरूलाई मदत गर्न क्रियाशील हुन सक्ने विचार पनि व्यक्त गरे ।

नवलपरासी जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको अवस्था

१. परिचय

१.१ जिल्ला सन्दर्भ

नवलपरासी: एक ऋलक

क्षेत्रफल: २,१६२ वर्ग किलोमिटर

जनसंख्या: ५६२,८७० (२००१)

खास खास जातीय/जनजातीय / धार्मिक समूहहरू:

मुसलमान २२.०९%

मगर १७.२९%

थारु, कामी, यादव, गुरुड, कुमाल, बाहुन र तेली

गाविस: ७३

नगरपालिका: १

स्रोत: जिविस तथा इन्सेकको मानव अधिकार प्रतिवेदन २०६५

नवलपरासी जिल्ला नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको दक्षिणी भागमा अवस्थित छ र दक्षिणतर्फ भारतसंग सीमाना जोडिएको छ। यसको पूर्वमा चितवन, उत्तरमा तनहुँ, उत्तर पश्चिममा पाल्पा र पश्चिममा रुपन्देही जिल्ला पर्दछन्। नवलपरासीको कूल क्षेत्रफल २ हजार १ सय ६२ वर्ग किलोमिटर छ भने २०५८ को तथ्याङ्क अनुसार यसको कूल जनसंख्या ५ लाख ६२ हजार ८ सय ७० थियो। परासी नामक सानो सहर यस जिल्लाको सदरमुकाम हो।

भौगोलिक रूपमा नवलपरासी विविधतायुक्त छ। यहाँ तराईको समथर जमीनदेखि पर्वतीय भाग पनि छ र भित्री मधेश पनि छ। आर्थिक रूपमा ठूलो मात्रामा कृषि क्षेत्र छ जहाँ ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्या कृषिमा लागेका छन्।^{१४} जिल्लामा एक नगरपालिका तथा ७३ गाविस छन्। यहाँको जनसंख्या पहाडी र मधेशी जातजातिहरू सम्मिलित बहुजातीय प्रकारको छ। यहाँको बहुजातीय समुदायमा मुसलमान (२२.१५) र मगर (१७.२९) का साथै थारु, कामी, यादव, गुरुड, कुमाल, नेवार, बाहुन र तेली समूहहरू छन्। यहाँको कूल साक्षरता दर ५३.३ प्रतिशत छ जसमा पुरुष साक्षरता ६६.० प्रतिशत छ भने महिला साक्षरता ४०.९ प्रतिशत छ। यहाँ ४५६ वटा सरकारी विद्यालय, ९३ वटा निजी विद्यालय, सातवटा कलेज र ५५ वटा उच्च माध्यमिक विद्यालय छन्। भाषिक रूपमा ३९.६ प्रतिशतले नेपाली बोल्छन् भने ३२.६ प्रतिशतले भृजपुरी भाषा प्रयोग गर्छन्। अन्य जनसंख्याले अन्य स्थानीय भाषा बोल्छन्। नवलपरासीमा थुप्रै सशस्त्र समूहहरू छन् जस्तै: तराई मुक्ति मोर्चा, तराई टाइगर र भाइरस किलर्स।

१.२ सुरक्षा व्यवस्था

कूल प्रहरी ४२८

प्रति प्रहरी नागरिक १:१,३१५

महिला प्रहरी अधिकृत २२

मधेशी प्रहरी ७७

स्रोत: जिल्ला प्रहरी कार्यालय, नवलपरासी

नवलपरासी जिल्लामा सदरमुकाममा रहेको एक जिल्ला प्रहरी कार्यालयका साथै एक सीमा प्रहरी चौकी तथा ३१ प्रहरी चौकी छन्। जिल्लामा एक महिला प्रहरी सेल पनि छ।

यस अनुसन्धानमा निकै बढी संख्यामा सहभागीहरूले प्रहरी अति नै कम संख्यामा रहेको र ती पनि उपकरणविहीन रहेको बताएका थिए। स्रोतको कमीले गर्दा प्रहरीले तत्काल चाहिएका बखत प्रतिक्रिया दिन नसक्ने भएकाले जनविश्वास गुमाएको छ। सुरक्षा निकायहरूले आफुलाई दुरुस्त राख्न नसक्दा जिल्लामा कानून व्यवस्थाको अवस्था खस्कंदो पाइएको छ।

नवलपरासीमा असुरक्षाका खास कारणहरूमा त्यहाँ क्रियाशील विभिन्न सशस्त्र समूहहरू तथा सडक अवरोध हुन्। धेरैजसो संगठित जत्था वा अपराधी व्यक्तिले गर्ने बलात्कार तथा धम्कीका मुद्दा आउँछन् तर धेरै प्रहरी बन्दका बेला सडक खुलाउनतिर लाग्नुपरेकाले जनसाधारणका सुरक्षासम्बन्धी काम हेर्न सार्थै कम प्रहरी खटाइएका हुन्छन्।

२०६४ चैत्र-२०६५ को वैशाख महीनामा सुरक्षा निकायहरू, नागरिक समाज, च्याम्बर अफ कमर्स तथा राजनीतिक दलहरूबीच नवलपरासीमा बन्द तथा राजनीतिक हस्तक्षेपलाई रोक्न एक सहमति भएपछि परासी बजारको सुरक्षा स्थितिमा सुधार आएको छ।

जिल्लामा कैदीहरूको अवस्था निकै दयनीय छ र महिला कैदी लगायतका सबै कैदीले सुविधा नपाएको गुनासो गरे। कारागारमा क्षमताभन्दा धेरै बन्दी छन् र धेरैजसो कैदीहरू साना हतियार, लागु औषध, हत्या, मानव तस्करी, विषपान, बलात्कार वा बलात्कारको उद्योग गरेको अभियोगमा राखिएका छन्। दुवै जिल्लाको जनसंख्या उत्तिकै भए पनि बाँके जिल्लाको तुलनामा नवलपरासीमा हत्याको अभियोग लागेका कैदीको संख्या कम छ।

नवलपरासी जिल्लामा प्रहरीमा परेका मुद्दा (२०६४ र २०६५ मा)

हत्या	१७
ज्यान मार्ने उद्योग गरेको	३
भवितव्यबाट मृत्यु	५४
सवारी दुर्घटनाबाट मृत्यु	५०
आत्महत्याका प्रयास	८५
डकैती	१
अपहरण	१
मानव ओसारपसार	४
हतियार ओसारपसार	१२
लागु औषध ओसारपसार	३
बलात्कार	६
बलात्कारको उद्योग गरेको	१
बहुविवाह	६
सार्वजनिक अपराध (सार्वजनिक सम्पत्तिमाथि कब्जा)	२६
फिर्ते जालसाजी	१

स्रोत: जिल्ला प्रहरी कार्यालय, नवलपरासी

१.३ न्याय व्यवस्था

नवलपरासी सदरमुकाममा एक जिल्ला अदालत, एक सरकारी अधिवक्ताको कार्यालय र एक बार एसोसियसन छन्। यी निकायहरूले आवश्यकता परेका व्यक्तिलाई केही मात्रामा कानुनी सहायता दिने गरे तापनि थोरै मानिसले मात्र यसबारे थाहा पाएका छन्। बार एसोसियसनमा पनि स्रोतको कमी छ। परिणामस्वरूप, जनमानसमा औपचारिक न्याय प्रणालीप्रति विश्वास छैन।

जिल्लामा कानुनी सचेतनाको अभाव छ, जसले गर्दा धेरैले आफ्ना विवाद अनौपचारिक संयन्त्रबाट मिलाउन खोज्छन्। खासगरी गरीब जनताले अदालत र बार एसोसियसन भन्ने निकाय धनीका लागि हुन् भन्थान्छन्। उनीहरूको भनाईमा अदालती प्रक्रिया लामो र महंगा भएको अनि वकीलहरू भ्रष्ट र महंगा भएको देखियो।

२. समुदायका धारणा

सामूहिक छलफल तथा केआईआईका बेला, सहभागीहरूलाई सुरक्षा तथा न्यायलाई परिभाषित गर्न भनिएको थियो। उनीहरूले दिएका उत्तरहरूको सारसंक्षेप यस प्रकार छन्:

२.१ सुरक्षा

नवलपरासीका समूह छलफलका सहभागीले सुरक्षालाई डरवास तथा गरीबीबाट मुक्ति बराबर मानेका थिए। धेरैजसोले सुरक्षाको अर्थ मानव अधिकारको सुनिश्चितता हो भन्ने लगाएका थिए। अभिव्यक्ति तथा हिंडुलको स्वतन्त्रतालाई पनि सुरक्षासँगै जोडिएको थियो। यसका साथै, सुरक्षाका बारे केही सहभागीले राम्ररी बुझेको नपाइए तापनि उनीहरूले सुरक्षा भन्ने कुरा राज्यले उपलब्ध गराउनु पर्ने हो भन्ने दृष्टिकोण भने प्रष्ट रूपमा अधि सारेका थिए।

नागरिक समाज नागरिक समाज समूहका सहभागीहरूले राजनीतिक अन्यायले गर्दा जिल्लामा थुप्रै सुरक्षा समस्या ल्याएको उल्लेख गरे। नवलपरासीमा 'बन्द' सबैभन्दा ठूलो समस्या देखियो। अरु सहभागीले जनताबाट पैसा असुल्ने विभिन्न भूमिगत आपराधिक समूह, साना हतियारको बढ्दो प्रयोग, भ्रष्टाचार, हत्या, अपहरण र बलात्कार तथा धम्कीलाई सुरक्षा समस्याका रूपमा लिए।

महिला नवलपरासीका महिला सहभागीहरूले जिल्लामा सबै सशस्त्र समूहबाट धम्की खेप्नु परेकाले अँध्यारोमा हिंडुनु मुख्य समस्या भएको बताए। उनीहरूले आफ्नै परिवारमा, समुदायमा र मुलुकमा बलात्कार तथा घरेलु हिंसाको चुनौतिका कारण असुरक्षाको अनुभव भएको उल्लेख गरे। उनीहरूको भनाईमा प्रायः दाइजो विवादका कारण आफ्नै परिवारमा घरेलु हिंसा हुने गरेको छ। यी महिलाहरूका लागि असुरक्षामा लैगिकतामा आधारित हिंसा र भेदभाव पनि थपिएको छ। केही समुदायमा, महिलाहरूले आफुलाई चाहिने जति खान नदिइएको उल्लेख गर्दै यो पनि एक किसिमको अन्याय हो भन्नेमा विश्वास गर्छन्।

मुसहर समुदाय मुसहर समुदायका मानिसमा सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी केही ज्ञान छैन। धेरैले मादक पदार्थ सेवन गर्नुलाई आफ्नो समुदायमा असुरक्षाको सबैभन्दा ठूलो कारण भएको ठहर गरे। उनीहरूले लोभनेमानिसले बिहानैदेखि रक्सी खान थाल्ने गरेको र आफ्ना छिमेकीसंग मारपीट गर्ने वा आफ्नै स्वास्नीलाई पिट्ने गरेको बताए। यसै कारणले मुसहर समुदायले सुरक्षा भन्नाले घरेलु हिंसाबाट सुरक्षित हुने उपाय हो भन्ने मानेका छन्। केहीले गरीबी र जग्गा जमीन नहुनाले खाद्य असुरक्षा उत्पन्न भएको र समुदायमा सामाजिक प्रतिष्ठा नभएको उल्लेख गरे।

मुसलमान मुसलमान सहभागीहरूका सुरक्षासम्बन्धी आफ्नै खाले चिन्ताहरू देखिए। उनीहरूले नवलपरासीमा सुरक्षा निकायमाथिको राजनीतिक हस्तक्षेप एक प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको बताए। उनीहरूले आफ्नो समुदायमा खासगरी सम्बन्ध विच्छेदका मामलामा इस्लामिक कानून लागु गर्न चाहेको, धार्मिक कारणले उनीहरूको चिहानमा गैर मुसलमान तथा जनावर प्रवेश गर्न नमिल्ने भएकाले आफ्नै समाधिस्थल (कब्रिस्तान) चाहेको तर नहुनु प्रमुख सुरक्षा समस्या भएको उल्लेख गरे। आफुहरूले मुद्दा दायर गर्दा प्रहरी तथा प्रशासनले सहयोग नगरेको उनीहरूको गुनासो थियो। यसकारण, मुसलमानहरूले आफ्ना मतमतान्तरलाई समुदायस्तरमै मिलाउन खोजेको र त्यसबाट समस्या निराकरण नभएमा मात्र जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा प्रहरीमा जाने गरेको पाइयो।

युवा युवाहरूले सुरक्षालाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा बाँच्ने अधिकारका रूपमा परिभाषित गरे। उनीहरूले लागु औषध तथा मानिसको ओसारपसार दुबैलाई नवलपरासीका ठूला समस्या मानेका छन्। उनीहरूले भीडको आडमा मनपरी गर्ने वा जबर्जस्ती अर्काको सम्पत्ति नास्ने कामलाई पनि सुरक्षा समस्याकै घेराभित्र राखेर हेरेका थिए।

२.२ न्याय

नवलपरासीका समूह छलफलका सहभागीहरूका निम्ति उत्पीडकहरूलाई सजाय तथा उत्पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिनु नै न्याय हो। उनीहरूले प्रहरी तथा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ उपचार पाउनुलाई न्यायको एक भागका रूपमा लिएका देखियो।

नागरिक समाज नागरिक समाजका सहभागीका निम्ति प्रत्येकलाई न्यायपूर्ण व्यवहार तथा सबैलाई समान अवसर नै न्याय हो। सहभागीहरूले न्यायका सन्दर्भमा मानव अधिकारको सम्मान गरिनुपर्ने र राज्यका नीतिनियमको परिपालन गरिनुपर्ने बताएका थिए।

महिला महिला सहभागीहरूले आफ्ना लागि न्याय भन्नाले घरेलु हिंसाविरुद्ध स्वच्छ निर्णय, परिवार र समाज (दाइजो) प्रथालाई बढावा दिने परिवार र समाज) बाट संरक्षण तथा महिला अधिकारको सम्मान गर्नु हो।

मुसहर समुदाय मुसहर समुदायका सहभागीहरूले सरकारी तथा गैरसरकारी सबै क्षेत्रबाट समान व्यवहार पाउनुलाई न्याय मानेका थिए। अर्कोतिर धनीमानीहरूको शोषणमा पर्नुलाई उनीहरूले अन्यायका रूपमा परिभाषित गरे।

मुसलमान मुसलमान समुदायका सहभागीहरूले आफ्ना लागि न्यायको सन्दर्भमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण चासो भनेको आफ्नै कानून (शरीया कानून) लागु गर्न पाउनु हो तथा मुसलमान समुदायको आफ्नै समाधिस्थल हुनु हो। सहभागीहरूले सरकारले आफुहरूमाथि राष्ट्रिय कानून लादनु अन्याय हो भन्ने विचार व्यक्त गरे।

कानून व्यवसायी कानून व्यवसायी सहभागीहरूका लागि अपराध गर्ने गराउनेलाई सजाय तथा पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिनु न्याय हो। यसका साथै पारदर्शिता, नागरिक समाजसंग राम्रो समन्वय, न्यायिक निकायको निस्पक्ष कामकारवाही तथा सुरक्षा क्षेत्रबाट मुद्दामाभिलाको उपयुक्त अनुसन्धानलाई न्यायको महत्वपूर्ण विषयका रूपमा लिइएको पाइयो।

युवा युवाहरूका मतमा न्याय भन्नाले सबैका लागि समान पहुँच र समान अवसर हो। जब अपराध गर्ने गराउनेलाई सजाय दिइन्छ, जब पीडितले सहानुभूति र सहयोग पाउँछ, जब सबै पक्षलाई अधिकारप्राप्त निकाय तथा व्यक्तिहरूले निस्पक्ष व्यवहार गर्छन् अनि ठीक बेठीकका आधारमा फैसला गरिन्छ, तब न्याय भएको देखिन्छ।

१. अनौपचारिक संयन्त्रहरू

राज्यको न्यायप्रणाली खर्चिलो तथा न्याय प्रक्रिया ढिलो हुनाले जनता तत्काल न्याय पाउन अनौपचारिक न्याय प्रणालीतिर लाग्छन्। नवलपरासीमा सामान्यतया मानिसहरू न्यायिक निकायमा विश्वास गर्दैनन् र

उनीहरूका विचारमा गरीबहरूका लागि न्यायमा सहज पहुँच छैन। अर्द्धकानुनी समिति (पारालिगल कमिटी), दबाव समूह तथा महिला संरक्षण सञ्जाल जस्ता स्थानीय न्यायिक संयन्त्रहरू सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धित विषयमा क्रियाशील रहेको पाइन्छ। खासगरी पारालिगल कमिटीहरू क्रियाशील छन्। विभिन्न जातजातिका महिलाहरूले पारालिगल तालिम लिएका छन् र घरेलु हिंसाका मामिलामा महिलाहरू सहयोगका निमित्त ती पारालिगल कमिटीहरूसमक्ष पुग्छन्। मुसलमान समुदायका आफ्नै परम्परागत न्याय प्रणाली छ। गाउँमा कुनै घटना भयो भने मानिसहरू उजुर गर्न गाउँको नेता, गैरसरकारी संस्था वा आमा समूहकहाँ जान्छन्। मुद्दामा महिलाको संलग्नता छ भने सामाजिक संस्थाहरूले मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्छन्। यस्ता सामुदायिक संस्थाहरूले लगभग ७५ प्रतिशत मुद्दामामिलाको छिनोफनो गरेको पाइन्छ।

जिल्लाका कूल ७५ गाविसमध्ये ४० गाविसमा अर्द्धकानुनी समितिहरू छन्। यी समितिका सदस्यहरूमा राजनीतिक दलहरू, गृहिणीहरू, नागरिक समाजका सदस्यहरू तथा गाविस सचिव लगायतका विभिन्न क्षेत्रबाट आएका व्यक्तिहरू हुन्छन्। पारालिगल कमिटीहरूले मुख्यतया कानुनी प्रश्नमा वकालत गर्ने, कानुनी परामर्श तथा शिक्षा दिने र जिल्लामा भएका ससाना विवाद व्यवस्थापन गर्ने काम गर्छन्। बढी गम्भीर प्रकृतिका घटना भएका खण्डमा उनीहरूले त्यस्ता मुद्दा औपचारिक न्याय प्रणालीमा पठाउँछन्। जनतालाई कानुनी सरसल्लाह तथा सरसहयोग गर्ने हुनाले यस्ता समितिप्रति उनीहरूमा प्रशंसाभाव देखिन्छ।

४. चासोका विषय

४.१ सुरक्षा

विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि, नवलपरासीको स्थितिमा आशातीति रूपमा सुधिन सकेन। केही हदसम्म हिंसा, हत्या र आतङ्क घटेका त छन् तर जिल्लामा मानव तस्करी, बलात्कार र साम्प्रदायिक हिंसा बढ्दै गएर जातीय हिंसामा फेरिएका छन्। बारबारका बन्द, हडताल र सडक अवरोध जस्ता घटनाले गर्दा सुरक्षा स्थिति खस्कँदो छ। राजनीतिक दलहरू युवाहरूलाई आफ्ना युवा दस्तामा भर्ती गर्दैछन्। यसले गर्दा कानून व्यवस्थालाई उनीहरूले आफ्नो हातमा लिएका छन् र सधैं उनीहरू कानूनको बन्धनमा नपर्ने हुनाले जिल्लामा असुरक्षाको अर्को स्रोत बन्न पुगेका छन्।

नवलपरासीको भौगोलिक कठिनाईले गर्दा केही गाविसमा पुग्न नसकिनु अर्को एक मुख्य समस्या रहेको देखिन्छ। जिल्लाका १७ वटा गाविस यस्ता छन् जहाँबाट सदरमुकाम आइपुग्न दुई दिनसम्म लाग्छ। यी गाविसको नजिकको प्रहरी चौकी पनि ३० किलोमिटर टाढा छ। धेरै सहभागीहरूले बताएको विचित्रको कुरो के छ भने कोही व्यक्ति चोरी वा धम्कीको उजुरी गर्न प्रहरीकहाँ पुग्यो भने प्रहरीले उल्टै पीडित पक्षलाई अभियुक्तलाई आफुसंगै लिएर आउन भन्दछ। मानिसहरू गाउँ समिति, समुदायको मान्य व्यक्ति, अर्द्धकानुनी समिति वा कानून अनुसन्धान तथा स्रोत विकास केन्द्र (CeLLRD) जस्ता अनौपचारिक सेवादाताहरूकहाँ जानुमा यौटा कारण यो पनि हो।

२०६५को चैत्र महीनामा थारुहरूले गरेको बन्द पछि, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रहरी लगायत सम्बन्धित अन्य सबै स्थानीय निकायहरू बन्द रोक्न सहमतिमा पुगे। त्यस सहमतिपछि परासी बजारमा थप बन्दका घटना भएका छैनन्। त्यस्तै, प्रतिनिधिहरूले नवलपरासीमा सुरक्षा निकायहरूमाथि राजनीतिक हस्तक्षेप नगर्ने सहमति बनाए। सहमतिपछि, प्रहरीले कैयौं सशस्त्र अपराधीहरूलाई समाप्त सक्तो र फलस्वरूप अपराधीहरू जिल्लाबाट भागे। यसो हुँदाहुँदै पनि विभिन्न राजनीतिक दलहरू र व्यक्तिहरूले सरकारमाथि दबाव दिन गरेका सडक अवरोधलाई भने प्रहरीले रोक्न सकेका छैनन्।

नवलपरासीमा विभिन्न आपराधिक समूहको संख्या बढ्दै जानु चिन्ताको अर्को विषय हो। यस्ता समूहहरूले जबरजस्ती पैसा असुली, अपहरण, फिरौती, लुटपाट तथा हत्या जस्ता घटनामा मनपरी गरिरहेका छन्। यस विषयमा धेरै सहभागीले आफुलाई फिरौतीका लागि धम्की आइरहेको अनुभव बताए। सहभागीहरूले यस्ता समूहहरूको राजनीतिकभन्दा बढी आपराधिक मनोवृत्ति रहेको समेत उल्लेख गरे।

महिलाविरुद्धको हिंसा बढ्दो गतिमा भए तापनि महिलाहरू मुश्किलैले महिला प्रहरी सेलमा पुग्न अर्को सुरक्षा चिन्ताको विषय हो। सहभागीहरूले उनीहरूलाई सुरक्षित रूपमा राख्न नियमित प्रहरी गस्ती हुनुपर्ने बताए। तैपनि प्रहरीलाई असक्षम तथा अप्रभावकारी प्रहरीका रूपमा चित्रित गरियो। उनीहरूले सीमा क्षेत्रमा हुने तस्करीमा प्रहरी र अपराधीहरू बीच मिलेमतो रहेको र तिनीहरूमा यस्ता गतिविधि भइरहनुपर्छ भन्ने भावना विद्यमान छ भन्ने कुरा पनि बताए। अपराधलाई समाप्त पार्न यही एक मुख्य बाधक तत्व रहेको उनीहरूको निचोड थियो। एक सहभागीले आफुले एकपल्ट सीमा क्षेत्रमा प्रमाणसहित लागु औषधीको तस्करी भएको रिपोर्ट गर्दा प्रहरी प्रशासनले नसुनेको गुनासो पोखेका थिए।

नवलपरासीमा साना हतियारको बढ्दो प्रयोग पनि एक मुख्य समस्या हो। भारतसंगको खुल्ला सीमानाले

गर्दा प्रहरी हतियारको ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्न सक्षम छैन। नवलपरासीमा कैयौं सशस्त्र समूहहरू सञ्चालनमा छन्। उनीहरू भारतबाट साना हतियार तस्करीको माध्यमबाट भित्र्याउँछन् र ती हतियार आफू ना उदेश्य पूरा गर्नमा प्रयोग गर्छन्।

४.२ न्याय

नवलपरासीका जनता जिल्ला अदालत तथा बार एशोसियसनका बारेमा राम्रै जानकारी रहे पनि न्यायमा गरीब तथा सीमान्तिकृत समुदायको पहुँच सीमित छ। धेरैले भौगोलिक कारणले अदालत तथा बार एशोसियसन सहज पहुँचमा नभएको र तिनको प्रक्रिया लामो तथा खर्चिलो भएको गुनासो गरे। सहभागीहरूले अदालतले धनी तथा शक्तिशालीहरूको पक्ष लिने गरेको बताए। नवलपरासीमा न्याय प्रक्रियामा राजनीतिक हस्तक्षेप हुनुलाई एक मुख्य समस्याका रूपमा लिइएको थियो। यसै कारणले मानिसहरूले खर्च नलाग्ने र तत्काल न्याय पाउने प्रयोजनका लागि अनौपचारिक न्याय प्रणालीलाई रोजे। यसो भए तापनि केही सहभागीले लैगिकतामा आधारित अपराध गर्नेहरू प्रमाणको अभावमा सजायबाट उम्केको गुनासो गरेका थिए। फलस्वरूप पीडित तथा तिनको परिवारलाई आफ्ना उजुरी फिर्ता लिन बाध्य हुनु परेको थियो।

५. सहभागीका सुझावहरू

समूह छलफलका सहभागीहरूले न्याय तथा सुरक्षा प्रणालीको सुधारका लागि निम्नानुसारका सुझाव दिएका थिए:

स्थानीय स्तरमै न्याय दिनुपर्ने: स्थानीय स्तरमा जनतालाई तत्काल न्याय वा कानुनी परामर्श दिनका लागि एक राज्य संयन्त्र हुनु आवश्यक छ। जिल्ला सदरमुकाममा मात्रै जानुपर्ने अवस्थाको विपरीत समयमै न्याय दिनका लागि केही स्थानीय क्षेत्रमा सम्पर्क बिन्दुहरू बनाउनुपर्छ।

स्थानीय सरकारका प्रतिनिधि नियुक्त गर्नुपर्ने: गाविस र वडा विकास समितिमा स्थानीय विवाद समाधान गर्ने काममा नागरिकहरूलाई सुझाव दिन वा उच्च सरकारी निकायमा प्रेषण गर्न विद्यमान रिक्त स्थान पूरा गर्नुपर्छ।

समुदाय र सुरक्षा तथा न्याय सेवा दाताहरूका बीच विश्वास बनाउनुपर्ने: सहभागीहरूले भनेअनुसार सुरक्षा क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (जस्तै जनचेतना अभिवृद्धि, बकालत तथा कार्यशाला) सञ्चालन गर्दा जिल्लामा तलदेखि माथिसम्म विधि अपनाउनुपर्छ। यसले सुरक्षा कर्मचारी, न्यायकर्मी, नागरिक समाज तथा समुदायका बीच विश्वास बढाउन मद्दत पुग्छ। यसभन्दा पनि बढी जनता र प्रहरीबीचको पारस्परिक विश्वास बढाउँछ।

सार्वजनिक सुरक्षा आवश्यकता पूरा गर्न सुरक्षाकर्मीलाई बढी तालिम दिनुपर्ने: तालिमले सुरक्षा कर्मचारीलाई जनसाधारणसंगको सम्बन्ध सुधार्न र अझ राम्ररी जनसुरक्षा आवश्यकतालाई पूरा गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ। अनि, त्यसो गर्नुको आवश्यकतालाई पनि बुझ्न सहयोग गर्छ।

राजनीतिक हस्तक्षेप रोक्नुपर्ने: सुरक्षा र न्याय क्षेत्र रमजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त रहनुपर्छ।

अझ बढी अर्द्धकानुनी तालिम दिनुपर्ने: सहभागीहरूले स्थानीय स्तरमा कानुनी विषयमा चेतना अभिवृद्धि गर्न र अर्द्धकानुनी समितिहरूसम्बन्धी काम गर्न अझ बढी तालिमको आवश्यकता रहेको उल्लेख गरेका थिए।

सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रमा महिला सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने: महिलाहरू महिला प्रहरी तथा कानुन व्यवसायीको संख्या बढाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छन्। यसो भयो भने महिलाहरूलाई अपराधसम्बन्धी उजुरी दिन र आफ्ना मुद्दा अदालतसमक्ष पुऱ्याउन ठूलो आत्मविश्वास मिल्नेछ। सुरक्षा तथा न्यायिक निकायहरूमा पुरुष वा महिला जो कर्मचारी भए पनि लैगिकतामा आधारित हिंसाका मामिला हेर्नमा उनीहरूको प्रभावकारिता तथा प्रतिबद्धता बढाउनुपर्छ।

बढी प्रहरी खटाउनुपर्ने: गाविसका प्रत्येक वडामा बढी संख्यामा प्रहरी खटाउनुपर्छ। हरेक प्रहरी चौकीमा महिला प्रहरी अधिकृतको समेत व्यवस्था हुनुपर्छ।

सिराहा जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको अवस्था

१. परिचय

१.१ जिल्लाको परिप्रेक्ष्य

सिराहा: एक भूलकमा
क्षेत्रफल १,१८८ वर्ग किलोमिटर
जनसंख्या ५७२,३९९
मुख्य जातीय-धार्मिक/जनजाति समूह:
यादव २३.९९%
मुसलमान ७.२५%
मुसहर ५.५१%
कोइरी ५.४९%
गाविस: १०६
नगरपालिका: २
स्रोत: जनसंख्या सर्वेक्षण २०५८

सिराहा जिल्ला नेपालको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको सगरमाथा अञ्चलमा अवस्थित छ। यसको दक्षिणमा भारत र पश्चिममा धनुषा, उत्तरमा उदयपुर र पूर्वमा सप्तरी जिल्ला पर्दछन्। जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १ हजार १ सय ८८ वर्ग किलो मिटर छ र १०६ गाविस तथा दुई नगरपालिका छन्। कूल जनसंख्याको ६६ प्रतिशत कृषि तथा माछापालन गर्छन् र कृषिमा पनि खासगरी धान, गहुँ, माछा र तरकारी^{१५} मा लागेको छ। २०५८ को तथ्याङ्कमा यस जिल्लाको जनसंख्या ५७२,३९९ थियो र त्यसमा विभिन्न जनजाति छन्। त्यसमध्ये २४.० प्रतिशत यादव, जिल्लामा अन्य जातीय जनजातीय समूहमा मुसलमान (७.३ प्रतिशत), मुसहर (५.५ प्रतिशत) र कोइरी (५.५ प्रतिशत) लगायत तेली, थारु, चमार, हरिजन, धानुक तथा अन्य छन्। भाषिक हिसावले २०५८ मा लिइएको तथ्याङ्कअनुसार ८४.७ प्रतिशत जनसंख्याले मैथिली भाषा बोल्दछन्। २०५८ मा साक्षरता दर ४५ प्रतिशत थियो तर महिला साक्षरता दर २७ प्रतिशत मात्र थियो। २०५८ मा जिल्लामा कूल ३७२ सरकारी तथा ३१ निजी विद्यालय थिए, तीनवटा सरकारी कलेजहरू थिए, एक जिल्ला अस्पताल र ११२ स्वास्थ्य चौकी रहेका थिए।

सिराहालाई राजमार्गभन्दा उत्तर, मध्य (राजमार्गसँगै) र राजमार्गभन्दा दक्षिण गरी तीन क्षेत्रमा विभाजन गर्न सकिन्छ। नाम सिराहा नै रहेको जिल्लाको सदरमुकाम राजमार्गभन्दा निकै टाढा दक्षिणमा पर्दछ जहाँ ९५ प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्या मधेशी समुदायको छ। उत्तरमा पहाडी र मधेशी दुवैको सम्मिश्रण छ।

पूर्वपश्चिम राजमार्गमा अवस्थित जिल्लाको ठूलो सहर र नगरपालिकाहरूमध्ये एक रहेको लाहान बन्द हडतालबाट बारम्बार प्रभावित हुन्छ। कुनै राजनीतिक दलले बन्द आह्वान गर्‍यो भने मानिसहरू लाहान आइपुग्छन्, बजार बन्द गर्छन् र यातायात ठप्प पार्छन्। केन्द्र भागमा भएकोले लाहानमा केही गरियो भने क्षेत्रभरिभै ठूलो असर पर्ने हुनाले यो सहर छानिएको हो। हडतालले समुदायको सुरक्षामा ठूलो असर पार्ने हुँदा जब उनीहरू मानिसको स्वतन्त्र आवागमनमा बाधा पुऱ्याउँछन्, तब प्रदर्शनकारी तथा अन्य समूहहरूबीच झडप हुन्छ। हडतालले बजार क्षेत्र बन्द हुने हुनाले कसैले आफ्नो व्यापार खोलेमा उनीहरूलाई धम्की पनि आउने गरेको छ।

धेरैजसो पहाडी जिल्लाहरू माओवादी आन्दोलनबाट निकै प्रभावित भएका छन् तापनि सिराहा धेरै हिंसा हुनबाट बचेको छ। २०६३ मा सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि, लामो अवधिसम्म तराई क्षेत्रमा विकासमा पर्याप्त लगानी गर्न असफल भएको कारण त्यसको विरोधमा मधेशीहरूले आवाज उठाउन थाले। अन्तरिम संविधान लागू भएपछि, सिराहामा २०६३ मा द्वन्द्व शुरु भयो र केही मधेशी समूहहरूले मधेशी जनताका लागि प्रान्त स्थापना गर्ने माग गर्न थाले।

१.२ सुरक्षा प्रबन्ध

कुल प्रहरी ६९१
प्रति नागरिक प्रहरी संख्या
१: ८२८
महिला प्रहरी अधिकृत ३०
दलित प्रहरी ९०
मधेशी प्रहरी २०० देखि २२५
स्रोत: प्रहरी सुपरीवेक्षक रमेश खरेल,
नेपाल प्रहरी सिराहा

अनुसन्धानका समयमा सिराहामा एक जिल्ला प्रहरी कार्यालय, एक वडा प्रहरी चौकी, आठ इलाका प्रहरी चौकी, छ अन्य प्रहरी चौकी, दुई बेस क्याम्प, दुई नगर प्रहरी चौकी र सीमा सुरक्षा चौकी रहेका थिए। लाहान सडक अवरुद्ध पारिने केन्द्रीय भाग भएकोले सिराहाका धेरैजसो प्रहरी सडक खुलाउने काममै व्यस्त रहन्छन्। यसले सार्वजनिक सुरक्षा प्रबन्धमा विस्तृत विधि (कम्पिप्रहेन्सिभ अप्रोच) लाई छेउ लगाउँछ, प्रहरीलाई समुदायमा पहरा दिन वा स्थानीय सशस्त्र समूहको सामना गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण एवं बढ्दा समस्याहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न असक्षम तुल्याउँछ।

राज्यका सुरक्षा सेवादाताहरू, खासगरी नेपाल प्रहरी, अपर्याप्त संख्यामा छन् र तिनलाई स्रोत तथा साधनको अभाव छ। यसले गर्दा नेपाल प्रहरी हडतालसंग जुम्नु, अपराधीलाई निस्तेज पार्न वा अन्य जनसुरक्षाका विषयमा काम गर्नका लागि कम प्रभावकारी हुने नै भयो। अन्य समस्याहरूमा प्रहरी स्वयंले समेत अस्तित्वमा छ, भनी मान्ने गरेको प्रहरीमा हुने भ्रष्टाचार, र प्रहरी र अपराधीको साँठगाँठ रहेको जनसाधारणमा व्याप्त धारणाले गर्दा प्रहरीको विग्रोको छवि पनि एक हो।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि सिराहामा सुरक्षाको स्थिति सुधेको छैन र विभिन्न सशस्त्र समूहहरू (तल 'चासोका मुख्य विषयहरू' हेर्नुहोस्) बढिरहेका छन्। सरकारले २०६५ को पौष/माघमा विस्तृत सुरक्षा नीति ल्याएको छ, जसअन्तर्गत यसले सुरक्षा फौजलाई अतिरिक्त उपकरण (यातायातका साधन तथा संचार सेट) उपलब्ध गराएको छ। यसले जिल्लामा केही प्रहरी चौकी पनि पुनर्स्थापित गरेको छ। यति हुँदाहुँदै पनि प्रहरीलाई यातायातका साधनको मर्मत तथा तेल खर्चको लागि स्रोतको कमी छ। यस्तो अवस्थालाई दृष्टिगत गरी सबै राजनीतिक दलहरू प्रहरीलाई सबै गाविसबाट इन्धन तथा मर्मत खर्च बेहोर्न ५ लाख रूपियाँ (६ हजार ५ सय अमेरिकी डलर) उपलब्ध गराउने सहमत भएका छन्। यसो भए तापनि स्थानीय जनता सुरक्षा कर्मचारीले इन्धन तथा मर्मतका लागि भनी सर्वसाधारणसंग रकम माग्ने गरेको गुनासो गर्छन्। यसले गर्दा सुरक्षा निकाय र नागरिकबीच अविश्वास उत्पन्न भएको छ।

१.३ न्याय व्यवस्था

सिराहा जिल्लामा जनतालाई न्याय दिन स्थापित तीन न्यायाधीशहरू रहेको एक जिल्ला अदालत छ। एक जिल्ला सरकारी अधिवक्ताको कार्यालय छ र एक जिल्ला बार एशोसियसन छ।

२०६५ को चैत्रको अन्त्यसम्ममा सिराहा जिल्ला अदालतमा रहेका मुद्दा

- ३८५ वटा मुद्दाले दुईवर्षदेखि अदालत ओगटेका छन्।
- ४७ व्यक्ति कारागारमा छन्।
- जम्मामा जिल्ला अदालतमा २ हजार ८ सय ६९ मुद्दा थिए जसमध्ये अदालतले ९०८ मुद्दाको सुनुवाई गरिसकेको छ।
- १४४ वटा सरकारी मुद्दामध्ये ५६ वटाको सुनुवाई भइसकेको छ
- ४४६ अपराधिक मामिलामध्ये ११२ वटाको सुनुवाई भइसकेको छ।
- २,२३३ सामान्य विषयका मुद्दा (गम्भीर अपराध नमानिने) रहेकामा ४७० मुद्दाको सुनुवाई भइसकेको छ।

स्रोत: सिराहा जिल्ला अदालत

सिराहा जिल्ला अदालतको पर्यवेक्षण

अति कम महिलाहरू मात्रै अदालतनजिक देखिएका थिए। अदालतमा सुरक्षा कर्मचारी थिएनन्। अदालत प्रशासन कर्मचारीहरूका अनुसार सुरक्षा समस्याका कारण पहाडी इलाकाका जनता कमै मात्र सदरमुकाम आउँछन्। जिल्लाका एक न्यायाधीश तथा प्रतिवेदनका अनुसार अदालतमा महिला कर्मचारी छैनन् र मुसहर परिवारका मुद्दा पनि अदालतमा छैनन्। जिल्ला अदालतमा महिलाको संलग्नता भएका हिंसाका मुद्दा पनि परेका छैनन् तर चारजना महिला हत्या, चोरी, अपहरण र लागुऔषध ओसारपसारको अभियोगमा कारागारमा राखिएका छन्।

२. समुदायका धारणा

२.१ सुरक्षा

समग्रमा, सिराहाका जनताले सुरक्षालाई मानिसहरू हिंइन सक्ने, बोल्न सक्ने र देशको कुनै पनि भागमा स्वतन्त्रतापूर्वक आउजाउ गर्न सक्ने शान्तिपूर्ण वातावरणका रूपमा परिभाषित गरे। आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति, डरत्रास र धम्कीबाट मुक्ति र मौलिक अधिकारहरूको सम्मान हुनुलाई पनि सुरक्षाका तत्वका रूपमा लिइएको थियो। सुरक्षा कसले दिनुपर्छ त भनी राखिएको जिज्ञाशामा बहुसंख्यक सहभागीले सुरक्षा दिनु राज्यको दायित्व हो भन्ने जवाफ दिए।

उनीहरूले राज्यले भेदभाव गर्नुहुँदैन भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरे। समूह छलफलका सहभागीहरूले भेदभावबाट मुक्त नरहेका राज्यका संयन्त्रहरू उनीहरूका लागि असुरक्षाका स्रोत हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरे।

अन्य केहीले सुरक्षा र सबै किसिमका हिंसाको अन्त्य उस्तै हो भने। धेरैले आर्थिक चासो स्वभावैले सुरक्षासंग गाँसिएको हुन्छ भन्ने विचार राखे। उनीहरूले समाजमा सुरक्षा कायम गर्न प्रहरी र समुदायका बीच समन्वय आवश्यक रहेको देखेका थिए।

नागरिक समाज नागरिक समाजका सहभागीहरूले सुरक्षालाई डरत्रासबाट मुक्तिका रूपमा हेरेका थिए।

युवा युवा समूह छलफलका सहभागीहरूले सुरक्षालाई व्यापक अर्थमा परिभाषित गरे। उनीहरूले मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्मान गर्नु नै सुरक्षा हो भन्ने विचार राखे र र नागरिकको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न राज्यका साथसाथै केही हदसम्म परिवार, समुदाय तथा व्यापक रूपमा समाजका सबैको जिम्मेवारी रहेको बताए। सुरक्षा उपलब्ध गराउनमा सामाजिक संघसंस्था, नागरिक समाज, मानव अधिकारकर्मी, पत्रकार तथा राजनीतिक दलहरू प्रत्येकले भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने आफ्नो दृष्टिकोण समेत उनीहरूले राखेका थिए।

मुसहर समुदाय तराईको जोखिममा परेको सामाजिक समूह मुसहर समुदायका सहभागीहरूको सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी आफ्नै खालका चासो थिए। सुरक्षासम्बन्धी उनीहरूको खास जोड रक्सी सेवन रोक्नुपर्छ र समुदायमा भैँभगडा बन्द गर्नुपर्छ भन्नेमा थियो। उनीहरूले सुरक्षालाई शान्तिपूर्वक बाँच्न हिंसाबाट संरक्षण हुने अवस्थासंग दाँजेका थिए। यसैगरी केहीले राम्रो खाना, राम्रा लत्ताकपडा वा लोग्नेस्वास्तीवीचको असल सम्बन्ध नै आफ्नो लागि सुरक्षा हो भनी अर्थ्याएका थिए। यस समुदायका धेरैजना महिलामा बलात्कार तथा घरेलु हिंसाका कारण खेप्नुपरेको असुरक्षाको स्थितिभन्दा पर पुगेर सुरक्षाबारे खासै केही धारणा बनाउन सकेका छैनन्। धेरैजनालाई न्याय भन्ने के हो भन्ने थाहै थिएन।

महिला महिला सहभागीहरूले सामान्यतया सिराहा जिल्लाको र खास गरी आफ्नो समुदायको सुरक्षा स्थिति खराब छ भन्ने विचार राखे। तर यसलाई उनीहरूले सामाजिक, राजनीतिक वा राष्ट्रिय सुरक्षा प्रश्नसंग भन्दा पनि आफ्नो परिवार स्तरमा (जस्तै हिंङडूल गर्दा वा काममा हुँदा महिलाहरूले हेपाइ खेप्नुपरेको वा लोग्नेले रक्सीले मातेर बरोबर पिट्ने गरेको) जोडेर हेरे। स्थानीय महिलाहरूले आफुहरू स्वतन्त्रतापूर्वक हिंङडुल गर्न नपाएको उल्लेख गर्दै सुरक्षा भनेको आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि आवश्यक परे जहाँ पनि जान पाउने र काम गर्ने ठाउँमा यौन दुराचारविना स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्न पाउने अवस्था हो भन्ने बताए। आफ्ना लोग्नेबाट सम्भोगका लागि जबर्जस्ती नगरिनु र घरेलु हिंसालाई समाप्त पार्नु पनि स्थानीय महिलाको लागि सुरक्षा थियो। महिलाहरूले प्रेम र हेरविचारलाई पनि सुरक्षासँगै गाँसेका थिए।

मधेशी समूहहरू मधेशी समुदायका सहभागीहरूले सुरक्षा भनेको अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हो भन्ने मानेका थिए। उनीहरूले प्रहरी तथा प्रशासनले जनतालाई सुरक्षा दिनुपर्ने विचार राखे। राजनीतिक दलहरू र तिनीहरूसंग सम्बद्ध समूहहरू धेरैजसो परस्परमा झडप गरिरहने र समस्या र असुरक्षा उत्पन्न गर्ने भएकाले आफ्ना समुदायमा सुरक्षा तथा न्याय दिने काममा संलग्न हुन नहुने उनीहरूको भनाई थियो।

सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरू सेवादाताहरूले डरत्रासबाट मुक्ति र आवश्यकतालाई सुरक्षासंग दाँजे। अझ, उनीहरूले आफ्ना कर्तव्य पूरा गर्न सुरक्षाकर्मीहरूको भौतिक सुरक्षा अति नै आवश्यक छ भन्ने कुरा औल्याए।

२.२ न्याय

सिराहाका बहुसंख्यक सहभागीहरूले अपराध गर्ने गराउनेलाई दण्डसजाय तथा पीडितलाई उपयुक्त क्षतिपूर्ति दिनु नै न्याय हो भन्ने विचार व्यक्त गरे। उनीहरूले सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा जातीय भेदभाव वा शोषणलाई बढावा दिने कुनै पनि रूपले अन्याय हुन जाने अनि भेदभाव तथा शोषणविरुद्ध स्वच्छ तथा न्यायपूर्ण व्यवहार न्याय हुन जाने ठोकुवा गरे। सहभागीहरूले सबै अपराधीहरू र खराब काम गर्नेहरूलाई

सजाय दिइनुपर्ने, सीमान्तीकृत समुदायका समस्याको सुनुवाई हुनुपर्ने तथा महिलाविरुद्धको हिंसा रोकनुपर्ने कुरामा जोड दिए। यसो भएता पनि जिल्लाका अधिकांश सहभागीहरूले कानुन व्यवसायीहरू र न्यायधीशहरू भ्रष्ट ठानेकोले उनीहरूमा राज्यको न्याय प्रणालीप्रति विश्वास छैन।

- मुसहर समुदाय** मुसहर समुदायका अधिकांश सहभागीलाई न्याय भन्ने के हो भन्ने स्पष्ट बुझाई रहेको देखिएन तर उनीहरूले व्यक्त गरेका कुरामध्येबाट घर बनाउनलाई एक टुक्रा जग्गा भएर स्थायी रूपमा बसोबास गर्न पाएको भए अनि अदालत तथा सरकारी कार्यालयहरूबाट समान व्यवहार पाएको भए हुन्थ्यो भन्ने मनशाय देखियो।
- युवा** युवा सहभागीहरूका लागि न्याय भन्ने कुरा कानुन व्यवस्थाको सम्मान गर्नु हो।
- महिला** महिला सहभागीहरूले न्यायमा महिला अधिकारको उपभोग गर्न पाउनु हो। जस्तै, लैंगिकतामा आधारित तथा घरेलु हिंसाबाट मुक्ति। साथै उनीहरूले घर र समाजमा स्वच्छ व्यवहार पाउनु पनि न्यायकै एक तत्व मानेका थिए।
- मधेशी समूह** मिश्रित मधेशी जातजातिको समूहका लागि न्याय त्यहाँ भएको देख्न सकिन्छ, जहाँ उनीहरूको आवाज सुनियोस्। त्यस्तै, न्यायका निमित्त हरेक व्यक्तिलाई स्वच्छ व्यवहार गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ, भन्ने उनीहरूलाई लाग्छ।
- सुरक्षा तथा न्याय सेवादाता** सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरूको विचारमा न्यायमा सबैलाई उपयुक्त व्यवहार तथा अपराध गर्ने गराउनेलाई सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनु हो।

३. अनौपचारिक संयन्त्र

सिराहामा पारालिगल कमिटिहरू रहेको देखिन्छ। जिल्ला तथा सामुदायिक तहमा गाविस, प्रमुख जिल्ला अधिकारी र समुदायका नेताहरूले न्याय दिन्छन्। सीमान्तीकृत समुदायका केही मानिसलाई न्यायका निमित्त कहाँ जानु भर्छ भन्ने थाहा छ तर गरीबीले गर्दा राज्यका न्याय प्रणालीमा उनीहरूको पहुँच छैन। उनीहरूको दृष्टिमा पैसा नदिएसम्म न्यायदाताहरू (कानुन व्यवसायी) ले कामै गर्दैनन् र कुनै कुनै मामलामा त घुस नै दिनुपरेको छ। यस्तै कारणले मानिसहरू न्यायका लागि सामाजिक संघसंस्था (जसलाई शुल्क तिर्नुपर्दैन) मा पुग्छन्। मुसहर समुदायका मानिस अदालत जाने पैसा आफुसंग नहुने हुनाले समस्याको समाधान आफ्नै समुदायमा गर्नु उत्तम ठान्छन्। एक सहभागीले राज्यको न्यायप्रणालीमा लामो प्रक्रियामा जानुपर्ने हुँदा जनताले कहिल्यै न्याय नपाउने भएकाले उनीहरू 'तुरुन्त' न्याय पाउन अनौपचारिक न्याय सेवादाताकहाँ गएको बताए।

जिल्ला सदरमुकाम सुदूर दक्षिणमा भएकाले खासगरी जिल्लाको उत्तरी तथा उत्तर-पूर्वी भागका सर्वसाधारण वासिन्दाका लागि सरकारी कार्यालयको सेवा लिनु धेरै कठिन छ। अध्ययनबाट यस दूरीले गर्दा सीमान्तीकृत समूहहरू आफ्ना समस्या समाधान गर्न औपचारिक न्यायप्रणालीमा जानुभन्दा पहिले अनौपचारिक न्याय संयन्त्र वा राजनीतिक नेताहरूकहाँ जाने गरेको देखिएको छ। सिराहा जिल्लाको २० प्रतिशत जनसंख्या दलितहरूको छ तथापि दलितहरूबाट जिल्ला सदरमुकामस्थित जिल्ला अदालतमा यौटा पनि मुद्दा दायर भएको छैन। यसो भएतापनि उनीहरूलाई प्रहरीले अपराधीका रूपमा अदालत लैजान्छ र उनीहरू सिराहामा हिरासतमा या कारागारमा राखिएका मध्येमा छन्। उनीहरूसंग अदालतको नकारात्मक अनुभव मात्रै छ। धेरै ठाउँहरूमा गाउँको मुखिया जस्ता अन्य खाले अनौपचारिक संयन्त्रहरू छन्। गाउँको मुखियाले पारिवारिक र जग्गासम्बन्धी विवाद मिलाउन सक्छ। त्यहाँ महिलाविरुद्ध हुने हिंसामा काम गर्ने महिला मानव अधिकार रक्षक (डिज्म), महिला सुरक्षा दबाव समूह लगायत कैयौं महिला समूह छन्। यिनले पहिले समस्या समाधान गर्ने प्रयास गर्छन् र समाधान गर्न सफल नभएको खण्डमा पीडितहरूलाई प्रहरीमा जान मद्दत पुर्याउँछन्।

४. चासोका मुख्य विषय

४.१ सुरक्षा

यस अनुसन्धानका सहभागीहरूले जिल्लाको सुरक्षा स्थितिमा सुधार ल्याउन अपहरण, धम्की, सामाजिक विभेद र राजनीतिक हस्तक्षेपलाई प्रमुख चुनौतिको रूपमा लिएका छन्। हतियारको वृद्धि, हत्या, अपहरण, बलात्कार, भ्रष्टाचार र बन्दलाई पनि ठूला सुरक्षा समस्याका रूपमा लिइएको छ। युवा सहभागीहरूले चोरी,

मानव ओसारपसार, व्यापार बन्द गर्ने र बेरोजगारी तथा गरीबीलाई सिराहाका मुख्य सुरक्षा चुनौतिका रूपमा रहेको बताएका थिए ।

खास-खास समुदायबाट आएका सहभागीहरूले विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि पनि सिराहामा कैयौं सशस्त्र समूहहरू सञ्चालनमा आएको जिल्लाको सुरक्षा स्थितिमा सुधार नआएको अनुभव गरेको बताए । विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि, तराईमा २०६३ मा शुरु भएको क्षेत्रीय स्वायत्तताको माग गर्ने मधेशी आन्दोलनका कारण सिराहाको अवस्था भन्नु खस्क्यो । त्यसपछि सिराहामा विभिन्न सशस्त्र समूहहरूले मधेशी मुक्ति तथा अधिकारको दावी गर्दै कारवाही गर्न थाले । जिल्लामा ४५ भन्दा बढी, ज्वालासिंह समूह, भाइरस फिलर्स, मधेशी टाइगर्स, तराई मुक्ति मोर्चा र तराई मुक्ति मोर्चा (राजन समूह) आदि, सशस्त्र समूहहरू भएको बताइन्छ ।

पहाडी जातका जनता दिनकै उज्यालोमा पनि हिंड्न असुरक्षित अनुभव गर्छन् । धेरै युवा मोटरबाइक, मोबाइल फोन, र बन्दुक जस्ता सामग्री पाउने लोभमा यस्ता सशस्त्र समूहमा आबद्ध भएका छन् । केही जना यस्ता समूह राजनीतिक दलहरूबाट सञ्चालित भएको विश्वास गर्छन् । उनीहरू अपहरण, जबर्जस्ती पैसा असुली, लुटपाट तथा हत्यामा संलग्न छन् । विशेष गरी गाविस सचिवहरू र व्यापारी समुदायले यस्ता सशस्त्र समूहहरूबाट बारम्बार धम्की पाउने गरेका छन् । स्थानीयवासीले त्यस्ता समूहहरूलाई अपराधी माने तापनि उनीहरूले आफ्ना राजनीतिक कार्यसूचि रहेको र राजनीतिक दलसंग सम्बन्ध रहेको दावी गर्ने हुनाले यस्ता समूहको नियत राजनीतिक या आपराधिक के हो भनी निक्यौल गर्न धेरै गाह्रो छ ।

सुरक्षा कर्मचारीहरू विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि मुलुकको समग्र सुरक्षा स्थितिमा सुधार आएकोमा सहमत छन् तर सिराहाको सुरक्षा स्थिति भने विप्रेर गएको छ । एक सुरक्षाकर्मीले असुरक्षाको मुख्य स्रोत हतियारको वृद्धि नै हो भन्नेमा जोड दिए । मानिसहरूले या आत्मरक्षाका लागि होस् अथवा आपराधिक गतिविधिमा प्रयोग गर्नका लागि होस् साना हतियार र खासगरी भारतमा बनेका घरेलु बन्दुक सीमापारिबाट ल्याएर राखेको उनले बताएका छन् । धेरैजसो आपराधिक गिरोहहरूको निकट सम्पर्क भारतीय अपराधीहरूसंग रहेको र नेपाली तथा भारतीयहरूले नेपालमा हतियारको प्रयोग तथा आपूर्ति उत्तिकै गर्ने गरेको बताइन्छ ।

सिराहामा भारतसंगको खुला सीमानाको कारणले बन्दुकहरू सीमानाक्षेत्रमा सजिलै पाइन्छन् । यस्ता हतियार धम्की दिन, मार्न, अपहरण गर्न र जबर्जस्ती पैसा असुलनका लागि प्रयोग गरिन्छन् । हतियारको बढ्दो सुलभताकै कारण जिल्लामा चोरी, हिंसा तथा मानव वेचबिखनका घटना बढेको हुन सक्छ ।

सहभागीहरूले जिल्लामा राजनीतिक हस्तक्षेपका कारणले कानून व्यवस्था कायम गर्न बाधा उत्पन्न भएको उल्लेख गरे । नेताहरूले अपराधी छुटाउनलाई आफ्नो शक्तिको प्रयोग गरे र अपराधी उम्किएपछि आपराधिक गतिविधि जारी नै राखे । त्यस्ता हस्तक्षेपले दण्डहीनता तथा बढ्दो असुरक्षाको अवस्था उत्पन्न भयो र सुरक्षामा समस्या देखिए । राजनीतिक दलहरूले घटनाको राजनीतिकरण गरी जनतामा असुरक्षालाई बढावा दिए ।

मुसहर समुदायका महिला सहभागीहरूले आफ्नै घरमा बलात्कार तथा घरेलु हिंसाका घटनाबाट असुरक्षित अनुभव गर्नुपरेको खुलासा गरे । उनीहरूले यस समुदायका पुरुष तथा महिला दुवैले अन्य जातबाट प्रशस्त भेदभावको सामना गर्नुपरेको बताए । उनीहरूले गरीबी र जग्गाविहीनता नै त्यस समुदायका सबैभन्दा ठूला समस्या रहेको उल्लेख गरे । मुसहर समुदायका सहभागीहरूले प्रहरी गस्ती गर्न मुसहर समुदायमा जाँदा स्थानीयवासीलाई कुनै बेला कुटपीट गरेको र अचेल न प्रहरी न त प्रजिअ नै उनीहरूको समुदायमा आउने गरेको बताए ।

४.२ न्याय

सिराहाका समुदायहरूले जिल्ला अदालत तथा बार एसोसियसनका बारेमा राम्रो थाहा पाएका छन् । यसो भए तापनि धेरै मानिस, खासगरी दलित तथा अन्य सीमान्तीकृत समुदाय, ले गरीबी र भौगोलिक दूरीका कारण राज्यको न्याय प्रणालीमा आफ्नो पहुँच नभएको उल्लेख गरेका थिए । जिल्लाको सुदूर दक्षिणमा रहेको जिल्ला अदालतसम्म पुग्न जनतासंग समय छैन अनि उनीहरू त्यहाँसम्मको खर्च व्यहोर्न पनि सक्दैनन् र त्यसैले जुनसुकै हालतमा पनि राज्यको न्यायप्रणाली खर्चिलो छ र लामो समय लाग्छ भन्ने उनीहरूले बुझेका छन् । समूह छलफलका धेरैजसो सहभागीहरूले अदालत अथवा बार एसोसियसन धनी तथा शक्तिशाली व्यक्तिहरूका निम्ति हुन् भन्ने आफ्नो विश्वास भएकाले ती संस्थामा पुग्न हिचकिचाएको बताए । त्यसको साटो, गरीब जनता 'तुरुन्त' न्याय पाउन अनौपचारिक न्याय संयन्त्रमा जाने गर्छन् । गरीबहरूलाई अदालतका लागि उपयुक्त प्रमाण जुटाउन समेत कठिनाईको सामना गर्नु परेको छ । बलात्कारको मामलामा गरीब महिलाहरू समयमै अस्पताल जान सक्दैनन् जसले गर्दा प्रमाण जुटाउन सकिन्न । धेरै सहभागीहरूले न्याय प्रणालीमा राजनीतिक हस्तक्षेप भएको समेत औल्याए ।

५. सहभागीका सुझावहरू

सामूहिक छलफल तथा विशेष जानकारहरूसंगको अन्तर्वार्ताका सहभागीहरूले निम्नानुसार सुझाव दिएका छन् :

न्याय तथा सुरक्षाबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने: सहभागीहरूले समुदायलाई अझ खासगरी महिलाहरूलाई लैंगिकतामा आधारित हिंसा तथा घरेलु हिंसाजस्ता विषयमा न्याय प्रक्रियामा सक्रियतापूर्वक संलग्न गराउन तत्सम्बन्धी कानुनी चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्ने बताए। उनीहरूले नागरिक समाजलाई न्याय तथा सुरक्षासम्बन्धी सचेतनामूलक तालिम दिनुपर्ने सुझाव समेत दिएका थिए।

न्याय दिने काममा सुधार गर्नुपर्ने: राज्यको न्यायप्रणालीलाई सबैका लागि पहुँचयोग्य बनाउनुपर्छ र कम गम्भीर मुद्दाहरूमा छिटै न्याय दिलाउनका लागि एक प्रणालीको सिर्जना गर्नुपर्छ।

सुरक्षाकर्मीबाट हुने भेदभाव अन्त्य गर्नुपर्ने: मुसहर समुदायका सहभागीहरूले उनीहरू सुरक्षा संस्थाहरूमा जाँदा आफुहरूमाथि प्रहरीले भेदभाव गर्ने नहुने बताए।

प्रहरीलाई पूर्णरूपेण स्रोतसम्पन्न बनाउनुपर्ने: प्रहरी तथा प्रशासनमा पूरै कर्मचारी हुनुपर्छ, उनीहरूलाई उपकरणयुक्त तुल्याउनुपर्छ र उनीहरूले कुनै पनि खालको आवश्यक तालिम पाउनुपर्छ।

नागरिक समाज र प्रहरीबीच समन्वय बढाउनुपर्ने: सुरक्षामा सुधार गर्न प्रहरी तथा नागरिक समाजका बीच राम्रो समन्वय हुनुपर्दछ।

महिला प्रहरीको संख्या बढाउनुपर्ने: खासगरी महिला सहभागीहरूले महिला मुछिएको मुद्दामा महिलाका समस्या व्यक्त गर्न सजिलो तुल्याउन सबै प्रहरी चौकीमा धेरैजना महिला प्रहरी आवश्यक भएको उल्लेख गरे। उनीहरूले पुरुष प्रहरीले पनि महिलासंग व्यवहार गर्ने तरिका सुधार्नुपर्ने विचार अघि सारे।

प्रहरीमाथिको विश्वास सुधार्नुपर्ने: समुदाय र प्रहरीबीच विश्वास बढाउनका लागि नियमित अन्तर्क्रिया तथा गोष्ठी जस्ता कार्यक्रमको माध्यमबाट समुदाय र प्रहरीबीचको सम्बन्धमा सुधार गर्नुपर्छ।

राजनीतिक हस्तक्षेपलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने: राजनीतिक दलहरू सशस्त्र समूहहरूलाई नसघाउन र प्रहरी, अदालत वा अन्य सुरक्षा तथा न्याय सेवा उपलब्ध गराउनेहरूमाथि हस्तक्षेप नगर्न सहमत हुनुपर्छ। नागरिक समाजले न्याय तथा सुरक्षामाथि राजनीतिक हस्तक्षेप भएको खण्डमा आवाज उठाउनुपर्छ।

छिटोभन्दा छिटो स्थानीय निर्वाचन गर्नुपर्ने: सेवा दिनेहरूले स्थानीय स्तरमा सुरक्षा र न्याय विषयमा काम गर्न सक्ने स्थानीय जनप्रतिनिधिको चुनाव गर्न सकेसम्म चाँडो स्थानीय निर्वाचन गर्नुपर्ने सिफारिश गरे।

राजनीतिक दलहरूले सुरक्षाका लागि काम गर्नुपर्ने: राजनीतिक दलहरूले सुरक्षा स्थितिमा सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउने सहमतिमा पुग्नु पर्छ।

निर्धारित समयमै संविधान लेख्नुपर्ने: राजनीतिमा जनताको आस्था नगुमोस् भन्ने ध्येयले राष्ट्रिय स्तरमा निर्धारित तिथिमै संविधान लेखिसक्नु आवश्यक छ।

सुनसरी जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको अवस्था

१. परिचय

१.१ जिल्ला परिप्रेक्ष्य

सुनसरी जिल्ला पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको कोशी अञ्चलको दक्षिणी भागमा अवस्थित छ। यसको दक्षिणी सीमाना भारतको विहार राज्यसंग जोडिएको छ। पश्चिममा उदयपुर र सप्तरी, उत्तरमा धनकुटा र पूर्वमा मोरङ जिल्ला पर्दछन्। जिल्लाले कूल १,२५७ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ र यहाँ ४९ गाविस र ३ नगरपालिका छन्। जिल्लाको भौगोलिक संरचना विभिन्न प्रकारको छ: तराईको मैदानदेखि धरानजस्तो पहाडी क्षेत्र यसमै छन्।

जिल्लाको सुरक्षा स्थितिको बयान गर्दा सुनसरीलाई तीन क्षेत्रमा विभाजन गर्न सकिन्छ: राजमार्गदेखि उत्तर, मध्य (जस्तै, राजमार्गसंग सीमाना जोडिएका गाविस) र राजमार्गदेखि दक्षिण। जिल्ला सदरमुकाम इनरुवा राजमार्गभन्दा दक्षिणतर्फ छ भने अनुसन्धानका समयमा यो ठाउँ त्यस क्षेत्रका बहुसंख्यक मधेशी जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गरेको दावी गर्दै उनीहरूका अधिकारको माग गर्ने समूहहरूद्वारा गरिएका बन्द र हिंसात्मक गतिविधिबाट अति नै प्रभावित रहेको थियो। जिल्लाको उत्तरमा ठूलो संख्यामा लिम्बु र राई जनजातिको बसोबास छ। त्यहाँ आफ्नो समुदायका हितको प्रतिनिधित्व गरेको दावी गर्ने लिम्बुवान र खम्बुवान समूहहरूको बलियो उपस्थिति छ।

यो क्षेत्र लिम्बुवान र खम्बुवान समूहहरूले गर्ने गरेका बन्द तथा होहल्लाबाट अति नै प्रभावित छ तर दक्षिणमा मधेशीहरूले गर्ने गरेका बन्दहरूबाट भने कमै प्रभावित छ। बन्दले जिल्लाको जनजीवनका सबै पक्षलाई र खासगरी व्यापार व्यवसाय, यातायात क्षेत्र, शिक्षा प्रणालीलाई असर गरेका छन् र सामान्यतया आवतजावतको स्वतन्त्रतालाई निषेध गरिदिएका छन्। मध्यभागमा चाहिँ लिम्बुवान/खम्बुवान तथा मधेशी हडतालले कमै असर पारेको छ तर भर्खरै उठेको थरुहट आन्दोलनले अलिकति असरमा पारेको छ जबकि जिल्लाको दक्षिणी भाग थरुहट तथा मधेशी दुवै आन्दोलनबाट नराम्ररी प्रभावित भएको छ।

२०६५ को असार महीनामा बाढीले कोशीबाँधको नजिकै भत्काइदिएपछि त्यसबाट बचेकाहरू, खासगरी मधेशी जनजातिका धेरै जनता, जिल्ला सदरमुकाम वरिपरि आन्तरिक रूपमा विस्थापित परिवारहरूका लागि बनाइएका शिविरहरूमा निरन्तर रहीआएका छन्। उनीहरू आधारभूत आवश्यकताका वस्तु (जस्तै सफा पानी, सरसफाई, राम्रो गुणस्तरको खाना तथा बास) को निकै ठूलो अभावको सामना गरिरहेका छन् र सरकारबाट उनीहरूको क्षतिपूर्ति तथा उद्धार सहायताको मागको सुनुवाई भएको छैन। एकपटक राज्यले उनीहरूका गुनासा सुन्ने प्रयास गर्दा बाढीद्वारा विस्थापित भएका समुदायहरूले मूल्यांकन टोलीको भ्रमणको अवधिमा नियमित रूपमा नजिकको राजमार्ग अवरुद्ध पारेका थिए। प्रदर्शनकारी समूहका नेताहरूले सरकारले आफ्ना मागको सुनुवाई नगरेमा आफुहरूले पनि सशस्त्र समूह गठन गर्ने धम्की दिएका थिए।

१.२ सुरक्षा व्यवस्था

जिल्लामा ४९ गाउँ विकास समिति सम्हाल्ने गरी इलाका प्रहरी लगायत चौकी ३५ प्रहरी चौकी छन्। सीमा क्षेत्रमा सञ्चालन हुने गिरोह तथा सशस्त्र जत्याहरूको खोजी गर्ने भनी स्थापना गरिएका दुई अस्थायी सीमा प्रहरी चौकी छन् र यी प्रहरी चौकी केही हदसम्म अपराधी पत्ता लगाउने काममा सफल भउका मानिएको छ। तर पूरै सीमा इलाकामा नभएर चौकीको निकट वरिपरि मात्रै उनीहरू सफल भएको बुझिन्छ। समूह छलफलका लगभग सबै सहभागीहरूले राज्यको सुरक्षा निकाय नेपाल प्रहरीमा पर्याप्त सुरक्षा कर्मचारी र स्रोत नभएको बताए। यसबाट विभिन्न राजनीतिक दलहरूको आक्रान्तमा भएका विरोध प्रदर्शन तथा आपराधिक जत्याहरूको गतिविधि स्थापित र बढ्दो स्तरमा छन् र तिनलाई प्रभावकारी ढंगले सम्बोधन गरिएको छैन भन्ने बुझिन्छ। सुरक्षा फौजका लागि आवश्यक पर्ने यातायातका साधन तथा रेडियो जस्ता उपकरणको अभावले गर्दा जिल्लामा गिर्दो कानुन व्यवस्थाको सामना गर्न अवरोध उत्पन्न भएको छ।

अनुसन्धान गर्दाको बखत जिल्लामा लगभग एक हजार प्रहरीमध्ये १५ जना महिला प्रहरी थिए। कूल

फौजमा २०० जना अस्थायी थिए र ती २०५४ को कोशीको बाढीका कारण देखा परेका सुरक्षा समस्या हेर्न सहयोगका लागि भनी बरिपरिका जिल्लाबाट भिकाइएका थिए। यसरी जनसाधारणको सुरक्षा समस्यासम्बन्धी काम गर्न ८०० प्रहरी कर्मचारी मात्रै बाँकी थिए। प्रहरीसंग १२ वटा गाडी थिए र तीमध्ये केही भारत सरकारले दिएका गाडी थिए। ती गाडीहरूको इन्धन तथा मर्मत खर्च जुटाउन भने कठिन देखिन्थ्यो।

कोशीको बाढीपछि, जिल्लामा पूर्वपश्चिम राजमार्गमा यातायातका साधनहरूको आवागमन सहज तुल्याउनका लागि सशस्त्र प्रहरी बल तैनाथ गरिएको छ। यसले राजमार्गको बाढीले बगाएको भागमा यातायातका साधनहरू बारपार गराउने फेरीको सञ्चालन हेर्ने जिम्मा पाएको छ। यस सेवामा गर्दा निजी क्षेत्रबाट चलाइएका फेरीहरूले लिने महंगो शुल्कबाट पीडित यात्रुहरूलाई राहत मिलेको छ। चतरास्थित सशस्त्र प्रहरी शिविरको नजिकका स्थानीय गाउँलेहरूको भनाईमा सशस्त्र प्रहरीको उपस्थितिले गर्दा यस क्षेत्रमा सुरक्षाको भावना बढ्दो छ र लागु औषधजन्य अपराध र चोरीका घटनामा उल्लेखनीय मात्रामा कमी आएको छ।

युवा सहभागीहरूले युवाहरूसंग सुरक्षाकर्मीको व्यवहार रूखो र बढी असहज (heavy-handed) रहेको बताए। परिणामस्वरूप प्रहरीजस्ता सुरक्षाकर्मीप्रति युवाहरूको विश्वास कम रहन पुग्यो।

१.३ न्याय व्यवस्था

जिल्ला सदरमुकाममा एक जिल्ला अदालत छ र बार एशोसियसनसंग आवश्यक परेकालाई केही कानुनी सहायता उपलब्ध गराउन सक्ने क्षमता छ। तथापि स्रोतको अभावले गर्दा यो क्षमता पनि सीमित छ।

जातीय विविधताको कमी

सुनसरीमा धेरै उत्तरदाताले सुरक्षा तथा न्याय दुबै क्षेत्रमा 'पहाडिया' वर्चस्व छ भन्ने विचार व्यक्त गरे। उनीहरूको भनाईमा सरकारी कर्मचारीतन्त्रमा भैँ मधेशी मूलका नागरिकहरूको प्रतिनिधित्वको अभाव रहनाले यस्ता सेवामा पहाडियाहरूको प्रतिनिधित्व गल्छन्, मधेशीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दैनन्।

२. समुदायका धारणा

अनुसन्धानको एक अंशका रूपमा समूह छलफलका सहभागीहरूलाई सुरक्षा र न्याय दुबैको परिभाषा दिन भनिएको थियो। सहभागीहरूले दिएका उत्तरहरूको सारसंक्षेप यसप्रकार छन्:

२.१ सुरक्षा

समग्रमा भन्ने हो भने समूह छलफलका सहभागीहरूले सुरक्षा भनेको 'शान्तिपूर्ण जीवन बाँच्न पाउनु' हो भन्ने धारणा राखे। जस्तै धम्की र हस्तक्षेपबाट मुक्त हुनु। त्यस्तै, यसै सन्दर्भमा उनीहरूले काम गर्न पाउने र सम्पत्ति राख्न पाउने मौलिक अधिकारको पनि उल्लेख गरे। केही सहभागीहरूले जनतालाई सुरक्षा दिनु प्रहरी, सेना र अदालतजस्ता राज्य संयन्त्रहरूको जिम्मेवारी हो भन्ने पनि बताए।

महिला सामान्य परिभाषाका साथसाथै महिला सहभागीहरूले सुरक्षा भनेको महिलालाई घरदेखि राष्ट्रिय तहसम्म घरेलु हिंसाका साथै महिलाविरुद्ध हुने अन्य प्रकारका हिंसाबाट संरक्षण गर्नु हो भनेर अर्थ्याए।

युवा अन्य समूहभन्दा फरक युवाहरूले सुरक्षालाई जल, जमीन र जंगल जस्ता स्रोतहरूको संरक्षण गर्नु हो भन्ने व्यापक अर्थमा हेरेका थिए। उनीहरूले सुरक्षा विना शान्ति कायम हुनै नसक्ने स्पष्ट धारणा अघि सारे।

मधेशी मधेशी समुदायका प्रतिनिधिहरूले मानव अधिकारको संरक्षणका अर्थमा सुरक्षालाई परिभाषित गरे। यस्ता अधिकार स्थानीय संस्थाहरूले पनि संरक्षण गर्न सक्ने उनीहरूको धारणा थियो। उनीहरूले सुरक्षा फौजभित्र नातावाद र चाकरी विद्यमान रहेको र जिल्लामा सुरक्षा स्थिति खस्कनुको मूल कारण पनि त्यही भएको विचार व्यक्त गरे।

२.२ न्याय

समग्रमा, सहभागीहरूले पीडितले न्याय पाउने सुविधा पाउनका निम्ति कुनै पनि प्रकारको शुल्क नतिरीकनै स्वच्छ निर्णय गरी अन्याय गर्नेलाई सजाय र पीडितलाई 'स्वतन्त्र छाड्ने' काम नै न्याय हो भनी परिभाषित गरे ।

- नागरिक समाज** नागरिक समाजका सहभागीहरूको निम्ति न्यायमा अवसरहरूमा समान पहुँच हुनु हो । उनीहरूले जिल्लामा न्यायमा गरीब, निम्न जातजाति, सीमान्तिकृत जातजाति, शिक्षा पाउन नसकेकाहरूको पहुँच समान नहुनुलाई मुख्य कारण भनी पहिचान गरेको थिए ।
- महिला** महिला सहभागीहरूले महिलाका अधिकार उपभोग गर्न पाउनु, महिलाको संरक्षण हुनु, र उपयुक्त अनुसन्धान तहकीकातमा आधारित भएर निस्पक्ष फैसलाको प्रत्याभूति हुनुलाई न्याय मानेका थिए ।
- मधेशी** माथि दिइएका सामान्य परिभाषाभन्दा अझ अगाडि गएर मधेशी सहभागीहरूले पक्षपात, दमन उत्पीडन, भेदभाव र असमानताका विरुद्ध खडा हुनुलाई न्याय भनी परिभाषा दिएका थिए । सहभागीहरूले विद्यमान त्यस्ता सबै प्रकारका भेदभावको उन्मुलन गर्नु राज्यको दायित्व हो भनी स्पष्ट पारेका थिए ।

३. अनौपचारिक संयन्त्र

यस जिल्लामा प्यारालिगल कमिटीहरू आफ्ना गाविसभित्र स्थानीय विवादका समाधान गर्न निकै क्रियाशील छन् । यस्ता समितिमा विभिन्न जाति, वर्ग, जातीय समूह र लैंगिक समूहबाट आएका र अर्द्धकानुनी तालिम प्राप्त गरेका स्थानीय समुदायका सदस्यहरू छन् । यस्ता समितिहरू निर्णय दिनमा, सम्बन्धित निकायमा प्रेषण गर्नमा र राज्यको सुरक्षा र न्याय प्रणालीमा पुग्न चाहनेहरूलाई परामर्श दिन कहलिएका छन् । समितिहरूले खासगरी महिलाका लैंगिकतामा आधारित हिंसा, सम्पत्ति अधिकारसम्बन्धी विवाद तथा सम्बन्ध विच्छेद जस्ता मुद्दामाभिलामा काम गर्छन् ।

केही मामलामा प्यारालिगल कमिटीहरू समुदायमा अपराधको अभियोग लागि अपराध सकारेका मानिसहरूविरुद्ध कारवाही समेत गर्छन् । त्यस्तो अवस्थामा समितिले राजनीतिक दलका नेताहरू, गाउँ विकास समितिका सचिव, र नागरिक समाजका सदस्यहरू राखी मुद्दाको सुनुवाई गर्ने तथा उपयुक्त सजाय दिलाउने काम गर्छन् ।

राजनीतिक दलका नेताहरू तथा अन्य सामुदायिक नेताहरूलाई संगै राखी काम गर्ने विधिले अपराध गर्ने गराउने व्यक्ति वा तिनका परिवार र साथीहरूबाट आउने धम्की तथा बदलाका डरबाट त्यस्ता समितिलाई सुरक्षित गराउँछ ।

यसका साथै, समुदायमा आधारित अन्य महिला संस्थाहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि यस्तै भूमिका निर्वाह गर्छन् । उदाहरणका लागि धेरै हिंसाका मामलामा मध्यस्थता गर्ने कामलाई लिन सकिन्छ । तर उनीहरूसँग क्षतिपूर्तिका लागि औपचारिक संयन्त्रहरूले गर्ने काम र प्रक्रियासम्बन्धी ज्ञान र तालिमको भने कमी छ ।

४. चासोका विषय

४.१ सुरक्षा

चैत्र २८, २०६४ मा सफलतापूर्वक सम्पन्न भएको संविधानसभाको निर्वाचनपछि, यस जिल्लाको सुरक्षा स्थितिमा कुनै खास उल्लेखनीय सुधार भएको देखिएको छैन । बरु धेरैले स्थिति अझ बढी खस्केको बताएका छन् । जनजातीय क्षेत्रमा बढिरहेको तनाव पनि असुरक्षाका सबभन्दा ठूला स्रोतहरूमध्ये एक हो । राजनीतिक दलहरूद्वारा बालबालिका तथा युवाहरूलाई परिचालन गरिन्छ र प्रायःजसो तिनै बालबालिका र युवा राजनीतिक दलहरूका कार्यक्रम, बन्द तथा प्रदर्शनका प्रमुख सहभागी हुन्छन् । कहिलेकाहीं त हप्ता दिनभन्दा बढीसम्म बन्द जारी राखिन्छ र विभिन्न दलहरू र जातीय रूपमा जोडिएका समूहहरूद्वारा बार-बार आवाहन गरिन्छ । यसले जिल्लामा सबै आर्थिक तथा शैक्षिक गतिविधिलाई ठप्प पारिदिएको हुन्छ ।

जिल्लाका तीनवटै क्षेत्रले तीनवटा भिन्न भिन्न समूह संलग्न रहेको जातीय द्वन्द्वको सामना गरिरहेका

छन्। तसर्थ प्रभावकारी ढंगले सुरक्षा दिने हो भने जिल्लाको वस्तुस्थितिबारे गहिरो ज्ञान र समझदारी हुनु आवश्यक छ। यसो हुँदाहुँदै पनि, जिल्लाका वरिष्ठ प्रहरी अधिकारी, जस्तै प्रहरी सुपरीवेक्षक (एसपी) वा उनका सहायक, लाई जिल्लामा राम्ररी परिचित हुन नपाउँदै र केही काम शुरुसम्म गर्नुअघि नै अन्य जिल्लामा सरुवा गरिनु नेपालका सरकारी अधिकारीहरूको निम्न प्रायः भइरहने घटना हुन्।

स्थापित भएका तथा उम्रदौ गरेका आपराधिक गिरोहहरू पनि जिल्लामा सुरक्षाको चुनौतिका रूपमा छन्। मानिसहरू यस्तै गिरोहहरूलाई राजनीतिक दलहरूको संरक्षणमा रहेको ठान्छन् र यसकारणले दण्डहीनता बढ्ने र अन्ततः यस्ता समूहले अपराध गर्ने गर्छन्। जिल्लामा जबर्जस्ती पैसा असुली, अपहरण, फिरौती, लुटपाट तथा हत्या (वि.सं. २०६५-अर्थात् २००८ को अप्रिलदेखि २००९को अप्रिलसम्म ३० भन्दा बढी) का घटना बढ्दै गएका छन्। यसका साथै, व्यापार व्यवसाय चलाउनेहरू र कानूनविद्हरूले सशस्त्र गिरोहहरूबाट धम्कीका फोनकलहरू पाइरहेका छन्। यसले कानूनविहीनता र असुरक्षाको भावना बढाएको छ। यस्ता अपराध गर्ने गराउनेहरू राजनीतिक दलहरूसँग सम्बन्धित हुन् कि आपराधिक गिरोहहरूसँग, छुट्टै याउन समेत कठिन भएको छ।

यस्तो स्थितिले मिडियामा पनि धेरै असर पर्न गएको छ। कतिपय सशस्त्र समूहहरूले एफएम रेडियो स्टेशनहरूलाई आफ्नो संलग्नतामा हत्या तथा बम विस्फोट भएका समाचार प्रचार प्रसार गर्न भनेका छन् किनकी तिनको उद्देश्य आफ्नो समूहको रमजनीतिक वा आर्थिक 'वार्गेनिङ पावर' देखाउनु रहेको छ। एकजना एफएम रेडियो स्टेशनका व्यवस्थापकका अनुसार वर्तमान स्थितिमा यस्ता आपराधिक गिरोह वा राजनीतिक गुट उपगुटसँग वार्ताका लागि कुरा गर्नु मिडियाका लागि धेरै नै जोखिमको विषय हो। माओवादी विद्रोहका बेलाको दृष्ट स्पष्ट रूपमा राजनीतिक विचारधारामा आधारित थियो र उनीहरूसँग वार्ता गर्ने र नेताहरूको अन्तर्वार्ता लिने ठाउँ थियो, तर सशस्त्र जत्याहरूका गतिविधिका पछाडि के नियत छ भन्ने कुरा भन् भन् अस्पष्ट हुँदै गएको छ।

सहभागीहरूले लागु औषध दुर्व्यसन, वेश्यावृत्ति र भारतमा महिलाको ओसारपसारले खडा गर्दै गएको चुनौतिबारे पनि छलफल गरे। यस्ता घटनाले पनि जनतालाई असुरक्षित बनाएको र यसबाट खासगरी लागु पदार्थ दुर्व्यसनका कारण बालबालिका तथा युवाहरूमाथि पर्न गएको असरका कारण चिन्तित तुल्याएको पाइयो।

४.२ न्याय

जिल्लाका जनतालाई जिल्लामा जिल्ला अदालत छ भन्ने थाहा छ तर ग्रामीण क्षेत्रका जनता पारालिगल कमिटी तथा अन्य वैकल्पिक संयन्त्रको प्रयोग गर्न रुचाउँछन् किनभने उनीहरूले तिनबाट तत्काल सरसल्लाह र न्याय पाउँछन् अनि समय र पैसा दुबैको बचत पनि हुन्छ। गाविस स्तरका धेरैजसो सहभागीहरूले अदालतले शक्ति भएकाहरू र आर्थिक रूपमा सम्पन्न मानिसहरूलाई मात्रै न्याय दिने हुनाले आफुहरू जिल्ला अदालत जान हिचकिचाएको बताए। राज्य प्रणालीको अर्को कमजोरी लामो प्रक्रिया हो र यसले अदालतको उपयोग गर्न निरुत्साहित गरेको छ भन्ने कुरा बार एशोसियसनका वकीलहरूले पनि उठाए। राज्यको न्यायिक प्रणाली राजनीतिक हस्तक्षेपबाट प्रभावित भएको र यसले गर्दा अदालतप्रतिको जनविश्वास हराएको बताइयो। फलस्वरूप, अदालतका कर्मचारीहरूका अनुसार यो अनुसन्धान गर्नुअघि जिल्ला अदालतमा १२ महीनाको अवधिमा अपहरणका जम्मा ६ वटा मुद्दा मात्र दायर भएको बताए जबकि सोही वर्ष पत्रपत्रिकाले ३१-३२ वटा घटना भएको समाचार प्रकाशित गरेका थिए।

राजनीतिक दलहरूको हस्तक्षेप

सबै उत्तरदाताहरूले राजनीतिक दलहरूको हस्तक्षेप व्यापक चिन्ताको विषय भएको कुरा उठाए। एकजना वरिष्ठ सुरक्षाकर्मीले जब जब आफुहरूले आपराधिक गतिविधिमा लागेको कुनै व्यक्तिलाई समाते, केही सजाय नदिईकनै त्यस्ता व्यक्तिलाई छाडिदिनु परेको गुनासो गरे। राजनीतिक नेताहरूबाट फोन आएपछि समातिएका व्यक्तिलाई छाड्नै पर्छ। न्याय क्षेत्रमा पनि त्यसरी नै प्रभावित गर्ने प्रवृत्ति विद्यमान छ। सबै सहभागीहरूले कानून व्यवस्था कायम गर्न राजनीतिक दलहरूबाट हुने हस्तक्षेप रोक्नु अति नै जरुरी भएकोले त्यस्तो हस्तक्षेप रोक्न आह्वान गरेका थिए।

५. सहभागीहरूका सुभावहरू

सहभागीहरूलाई उनीहरूको जिल्लामा सुरक्षा तथा न्यायको क्षेत्रमा सुधार गर्न के के उपाय (राज्यले र / वा स्वयं समुदायले) अपनाउनुपर्ला भनी सोधिएको थियो। खास खास उत्तरहरूको सारसंक्षेप यसप्रकार छ:

प्रहरी चौकीको संख्या बढाउनुपर्ने: गाविसका सहभागीहरूले लागु औषधजन्य अपराध तथा चोरीलाई कम गर्न पर्याप्त सुरक्षा कर्मचारी र यातायातको साधनसहितका प्रहरी चौकीको संख्या बढाउनुपर्ने बताए।

सुरक्षाकर्मीको व्यवहार सुधारनुपर्ने: सहभागीहरूले बढी पारदर्शी अनुसन्धान प्रक्रिया अपनाउने र खास गरी युवाहरूलाई गरिने प्रहरीको व्यवहार बदलेमा विश्वासको खाडल पुर्न मदत पुग्न जाने धारणा व्यक्त गरे ।

सुरक्षा फौजलाई समावेशी बनाउनुपर्ने: मधेशी समुदायका सहभागीहरूले सुरक्षा फौजको मध्यम तथा उच्च तहमा न्यून उपस्थितिका बारेमा चिन्ता जनाएका थिए । सुरक्षा फौजलाई समावेशी बनाएको खण्डमा प्रहरी प्रभावकारी हुनेमा उनीहरूको विश्वास थियो (उदाहरणका लागि स्थानीय भाषाहरूमा कुराकानी गर्न सकिने भएकाले) ।

गविस स्तरमा पारालिगल तालिम दिनुपर्ने: जिल्लाभरिमाै स्थानीय स्तरका स-साना विवाद स्थानीय स्तरमै सुल्झाउन मदत हुने भएकाले गविसको न्यायिक अधिकार बढाउनुका साथै अर्द्धकानुनी तालिम दिएमा राज्यको न्याय संयन्त्रमा जनताको पहुँच बढ्ने र परामर्श दिने तथा मार्गनिर्देश गर्ने एक स्रोत समेत सुनिश्चित हुने विचार व्यक्त गरिएका थिए ।

घरेलु हिंसा कानून कार्यान्वयन गर्नुपर्ने: महिला सहभागीहरूले नयाँ बन्ने संविधानले घरेलु हिंसा गर्ने गराउनेहरूलाई कडा सजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने धारणा राखेका थिए ।

विशेष जानकारहरूसंगको अन्तर्वार्ता

६ वटै जिल्लाहरूको समीक्षाबाट पत्ता लागेका बुँदाहरूलाई थप पुष्टि गर्न अनुसन्धान टोलीले नेपाल प्रहरी, नेपाली सेना, सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा गृह मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरू लगायत काठमाडौँस्थित विषयका विशेष जानकारहरूसंग अन्तर्वार्ता लिएका थिए। अन्तर्वार्ताहरूबाट प्राप्त सूचनाको सारसंक्षेप यस प्रकार छः

नागरिक समाजको भूमिका: काठमाडौँस्थित केही सरोकारवालाहरूले नागरिक समाजका अगुवाहरूको अहिले भइरहेको वा हुन सक्ने राजनीतिकरणबारे सजग तुल्याएका थिए। अन्तर्वार्ता लिइएका एक जनाले 'नागरिक समाज राजनीतिक रूपले पूर्वाग्रही रहेको र ठूला व्यक्तित्वबाट संचालित रहेको'^{१६} बताए जुन दृष्टिकोण सरकारका विभिन्न क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूसंग मिल्दोजुल्दो थियो। यसो भए तापनि नागरिक समाजले उपयोगी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुरामा भने सरोकारवालाहरूको विश्वास रहेको थियो। उदाहरणका लागि 'व्यापक जनसमुदायलाई कानुनी प्रणालीको वर्तमान कार्यविधि, कानुनी सहायता पाउने अधिकार तथा व्यवस्थाबारे शिक्षित तुल्याउने'^{१७} वा जनतालाई तिनका अधिकार तथा तत्सम्बन्धी कर्तव्यबारे सिकाउने'^{१८}। अरूले भने नागरिक समाजले कुनै मदत गर्न सक्छ, भन्ने कुरामा विश्वास नभएकाहरूले तराईमा नागरिक समाजको कामलाई लिएर भनेका थिए, 'हामीले अहिलेसम्म कुनै पनि फलदायी नतिजा देखेका छैनौं'^{१९} वा ती नागरिक समाज संगठनहरूलाई 'नेपालको न्याय प्रणालीसम्बन्धी को को संलग्न हुन्छन् र कसरी यसले काम गर्छ, भन्नेबारे अति कम जानकारी छ।'^{२०}

सरकारमा लैंगिक रणनीतिको मूलप्रवाहीकरणमा कठिनाई: अन्तर्वार्ता लिइएका एक जनाले सरकारमा अझ बढी लैंगिक संवेदनशील नीति आवश्यक रहेको^{२१} बताए यद्यपि अरूले लैंगिक विषयलाई प्रत्यक्ष रूपमा उठाउन चाहेनन्। महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले गाउँ स्तरमा सहकारीहरू खडा गरी त्यसमा संलग्न पुरुष तथा महिलाहरूको चेतना अभिवृद्धि गर्न र थप शिक्षा प्रदान गर्न सक्ने खालको एक राम्रो प्रवेश विन्दु उपलब्ध गराएको छ। समीक्षा गरिएका ६ जिल्लामध्ये अनुसन्धानका बखत नवलपरासी, बाँके, जुम्ला र कैलाली जिल्लामा सहकारीहरू अस्तित्वमा रहेको पाइएको थियो।^{२२}

सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रमा राजनीतिक समूहीकरणको हस्तक्षेप: अन्तर्वार्ता लिइएका कतिपय महानुभावले जिल्ला स्तरका समूह छलफलमा पत्ता लागेकै बुँदालाई समर्थन पुग्ने गरी राजनीतिक हस्तक्षेप रहेको औल्याएका थिए। एकजनाले भनेका थिए, 'राजनीतिक हस्तक्षेप त छ, नै। कहाँसम्म भने काठमाडौँ तहमा पनि छ। 'संक्रमण' का नाममा जुनसुकै कुरालाई पनि उचित सावित गरी राजनीतिक दलहरूबाटै दबाव आउँछ।'^{२३} अर्का एकजनाले भनेका थिए, 'जनसाधारण र प्रहरीका बीचमा विश्वासको कमी छ। यहाँ राजनीतिक हस्तक्षेप भइरहेको छ।'^{२४}

स्रोतको कठिनाई: स्रोत उपलब्ध गराउने मामलामा केही विशेष खाले चुनौतिहरू विद्यमान छन्। तर यस क्षेत्रले स्रोत दिनेको 'संकट' भने व्यहोर्नुपरेको छैन। उदाहरणका निम्ति प्रहरीलाई जनशक्तिको कठिनाई छ, एक प्रहरी अधिकारी बराबर दुई तीनसय जना होइन कि ६ सय जना नागरिक पर्छन्।^{२५} सुक्ष्म तहमा स्रोतसम्बन्धी केही समस्याहरू पनि छन्। समूह छलफलका सहभागी तथा अन्तर्वार्ता लिइएकाहरूले उस्तै किसिमले प्रहरीलाई गस्ती गर्न र कामकारवाहीमा जान रोक्ने खालको सवारी इन्धन तथा मर्मतका लागि रकम अपर्याप्त हुने गरेको विषयमा जोड दिएका थिए। अदालतमा, क्षमताको समस्या कमै छ, तर त्यहाँ पनि स्रोतको दक्षतापूर्ण विनियोजनको समस्या चाहिँ छँदैछ। 'जिल्ला अदालतमा अलिकति बढी भार छ र स्रोतको अभाव छ (जस्तै कम्प्युटर)। तर पुनरावेदन अदालतमा भने हामीसंग धेरै छन्... कुरो जनशक्ति वा स्रोतको कमीको होइन बरु हामीले थाती रहेका मुद्दालाई रणनीतिक हिसाबले यसै स्रोत साधनबाट कसरी प्रभावकारी किसिमले र एकदमै चाँडो फछ्यौट गर्ने भन्ने हो - र अहिले यस्तो काम सर्वोच्च अदालतबाट शुरु भइसकेको

१६ रक्षा मन्त्रालयका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

१७ सर्वोच्च अदालतका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

१८ सशस्त्र समूहका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

१९ दलहरूका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२० सर्वोच्च अदालतको प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२१ नेपाल प्रहरीका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२२ महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२३ हान्याधिवक्ताको कार्यालयका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२४ गृह मन्त्रालयका प्रतिनिधिसँगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२५ पूर्ववत्।

छ।^{२६} महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयका हकमा उनीहरूसंग 'रकम र विचार छन् तथापि काम गर्ने संयन्त्रलाई भने सुदृढ तुल्याउनु पर्छ (उदाहरणका रूपमास्थानीय निकायका निर्वाचित अधिकारी नहुनु, केही क्षेत्रमा गाविस सचिव नहुनु र महिला विकास अधिकृतहरू सीमित स्थानमा मात्रै पुग्न सक्नु जस्ता कारण मन्त्रालयका कामको प्रभावकारितामा बाधा पुऱ्याउने प्रमुख तत्व हुन्)।^{२७}

न्याय क्षेत्रका कर्मचारीको सुरक्षा: अन्तर्वार्ता लिइएका अधिकांश व्यक्तिले यसलाई खास कुनै विषयका रूपमै लिएनन् भने एकजनाले भने 'जिल्लाका सरकारी अधिवक्ताहरूले सशस्त्र जत्थाहरूबाट खासगरी मध्य तथा पूर्वी तराईमा व्यक्तिगत रूपमा धम्की ब्यहोर्नुपरेको' बताए।^{२८} मुलुकको सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रमा बढीजसो राजनीतिक हस्तक्षेप तथा सशस्त्र समूहहरूको उपस्थितिलाई लिएर टिप्पणी गरिएका थिए र तिनले यस्तो बढी व्यापक प्रकृतिको समस्यालाई संवेदनशील ढंगले समाधान गर्न सुझाएका छन्।

२६ सर्वोच्च अदालतका प्रतिनिधिसंगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२७ महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयका प्रतिनिधिसंगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

२८ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका प्रतिनिधिसंगको अन्तर्वार्ता, वैशाख २०६६।

निस्कर्ष तथा सिफारिसहरू

विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएपछिको समयमा नेपालको सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रले अनेकौं समस्याको सामना गर्नु परिरहेको छ। यस्ता केही समस्याहरू राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरमा समान रूपमा छन् भने केही समस्या निश्चित समूह वा निश्चित जिल्लासंग सम्बन्धित रहेका छन्। ती सबैले नेपाली नागरिकका लागि न्यायमा पहुँच बढाउनमा संयुक्त प्रयासको आवश्यकता रहेको देखाउँछन्।

केही क्षेत्रमा सर्वसाधारण जनताका लागि सुरक्षाको प्रश्न ज्यादै भयानक र कुनै बेला अति गम्भीर हुनाले न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्रमा व्यापक सुधारको योजना बनाउन, वा यहाँसम्म कि कल्पना गर्नसम्म पनि, कठिन रहेको देखिन्छ। यस्ता क्षेत्र राष्ट्रिय तथा सम्बन्धित स्थानीय सरकारहरू अनि सुरक्षा र न्याय सेवादाताहरू तथा दातृ निकायहरूका लागि उत्तिकै प्राथमिकताका क्षेत्र हुन्। तर यहाँ, र जहाँसुकै पनि, सहायता र सुधार कार्यक्रमलाई शान्तिको सुदृढीकरण, मानव अधिकारको सम्मानको प्रत्याभूति र सबैलाई न्यायमा स्वतन्त्र तथा स्वच्छ पहुँचको निम्ति दीर्घकालीन रणनीतिका रूपमा तयार गरिनुपर्दछ।

स्थापित र उत्पन्न हुँदै गरेका सशस्त्र समूहहरूको उपस्थिति, उच्च स्तरको हिंसात्मक अपराध, बन्द गर्ने काम, राजनीतिक हस्तक्षेप र प्रहरी र अपराधीबीचको साँठगाँठ, यी सबैले कानून लागू गर्न र विधिको शासन स्थापना गर्न गम्भीर चुनौति खडा गरेका छन्। समुदाय वा आधार तहमा खासगरी सीमान्तीकृत समुदाय तथा अति गरीबका लागि राज्यका सुरक्षा तथा न्याय सेवा प्रदायक निकायहरूमाथिको पहुँच अति नै सीमित छ।

लैंगिकतामा आधारित हिंसा, महिला अधिकारबारेको सचेतनता (पुरुष र महिलामा) र सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रमा महिलाको पहुँच जस्ता विषयले सबै सरोकारवालाहरूबाट तत्काल र समस्याकेन्द्रित ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता छ भन्नेतर्फ औँल्याउँछन्। महिलाहरू स्वयं पनि समस्याबारे सजग छन् र यसलाई कसरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा उनीहरूले रचनात्मक सुझावहरू दिएका छन्। तसर्थ कुनै पनि सुधार कार्यक्रम वा सहायता कार्यक्रम बनाउँदा महिलाहरूका आवश्यकतालाई संवेदनशील तथा प्रभावकारी ढंगले सम्बोधन गर्न सक्ने किसिमले उनीहरूसँगै मिलेर बनाउनुपर्छ।

प्रहरी, र अलि थोरै मात्रामा भए पनि अदालत, लाई स्रोतको कमी छ र राजनीतिकरण गरिएको छ र त्यसैले धेरै जिल्लामा उनीहरू सीमान्तीकृत समूहहरूका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी आवश्यकता सम्बोधन गर्न असक्षम भएका छन्। सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रमा महिला र अन्य सीमान्तीकृत समूहहरूको सेवामाथिको पहुँचलाई अझ सीमित तुल्याउने गरी उनीहरूको कम प्रतिनिधित्व रहेको छ।

यसका साथै समुदाय स्तरमा न्याय तथा विवाद समाधान गर्ने प्यारालिगल कमिटी र गैरसरकारी संस्थाजस्ता अनौपचारिक संयन्त्रहरूले धेरैका लागि न्यायमा ठूलो पहुँच बढाएका छन्। पूर्ण नभए तापनि, उदाहरणका रूपमा महिला अधिकारको संरक्षणमा र महिलाको प्रतिनिधित्वमा, यस्ता संयन्त्रले औपचारिक न्यायिक क्षेत्रमाथि परिरहेको भारलाई केही मात्रामा कम गर्न सक्छन्। जे होस्, औपचारिक र अनौपचारिक क्षेत्रका बीचको सम्बन्धलाई बढी जोड दिनु आवश्यक छ र यस्तो प्रकारको न्याय समावेशी र स्वच्छ चरित्रको छ, भनी आश्वस्त पार्न कदम चाल्नुपर्छ।

सिफारिशहरू

सुरक्षा तथा न्यायिक संस्थाहरूमा नेपाली जनताको अनुभव तथा पहुँचमा सुधार गर्न केही सुझावहरू तपसिलमा दिइएका छन्।

अध्ययन गरिएका केही जिल्ला र क्षेत्रमा असुरक्षा एकदमै खराब स्थितिमा छ (जस्तै, जनता प्रत्येक दिन आफ्नो ज्यानमा हमला हुने डर मानिरहेका हुन्छन्) भन्ने कुरा उल्लेख गर्न लायक छ। सबै सरोकारवालाहरूले यस्ता विषयमा कुनै प्रकारको सुधार थाल्नुभन्दा कतै पहिल्यै न्यूनतम स्तरमा सुरक्षा स्थितिमा सुधार गर्नु पर्ने त छैन भनी ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ। यस विषयमा उब्जने मूल प्रश्नहरूमध्ये यी हुन्: असुरक्षाको अति खराब स्थितिले गर्दा विकास कार्यक्रममा कसरी असर परिरहेको छ ? तपाईंले एकदमै चाँडो सुधारको काम थाल्नुपर्दा केही मात्रामा भए पनि सुरक्षा कायम गर्न मदत पुऱ्याउन सक्ने खालका यस्ता कमजोर संरचनाहरूलाई गौण ठान्ने जोखिम लिन सक्नुहुन्छ ? यस्तो परिस्थितिमा कसरी सुधारको आवश्यकताबारे आम सहमति बनाउन सकिएला ? कुनै प्रकारको सुधार कार्यक्रमलाई क्रमबद्ध बनाउन सकिन्छ ? के यसलाई मानवीय वा अन्य विकास सहायतासंग जोड्न सकिन्छ ?

अझ भन्ने हो भने, सुधार कार्यक्रमहरूमा आर्थिक असुरक्षालाई भौतिक असुरक्षासंग गाँस्नु आवश्यक हुन्छ। उदाहरणका लागि रोजगारी पनि दुबै किसिमले सुरक्षा आवश्यकता हो - कानुनी मान्यता प्राप्त आयआर्जनका अवसरको कमी हुन गएमा त्यसले मानिसलाई अपराधिक गतिविधिमा लाग्न प्रेरित गराउँछ किनभने अति गरीबका लागि बाँच्नका लागि उनीहरूले गर्नुपर्ने संघर्ष स्वयंमा असुरक्षाको प्रत्यक्ष स्वरूप हो।

सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरूलाई

- सुरक्षाकर्मीहरूको भर्ना, सरुवा, बढुवा, प्रोत्साहन तथा सजाय व्यवस्था हेर्नका लागि एक स्वतन्त्र सेवा आयोग खडा गर्नु पर्छ। यसले सुरक्षा क्षेत्रभित्र खासगरी कर्मचारीहरूसम्बन्धी निर्णय लिंदा राजनीतिकर्मीहरूको प्रभावलाई पर्याप्त मात्रामा सीमित तुल्याउन योगदान पुऱ्याउन सक्छ। साथै आफ्नो बढुवा 'किन्न' का लागि प्रहरी कर्मचारीले गर्नुपर्ने भ्रष्टाचारको चलनलाई पनि कम गराउँछ।
- नागरिकका तर्फबाट समेत हेर्ने खालको उपयुक्त अनुशासन पद्धतिको स्थापना लगायत आन्तरिक भ्रष्टाचारलाई किञ्चित नसहने नीतिलाई संस्थागत गर्नुपर्छ। यसलाई कर्मचारीसम्बन्धी निर्णय लिन स्थापित स्वतन्त्र सेवा आयोगसंग जोड्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ। भ्रष्टाचारको जडमा रहेका कारणहरूलाई बुझ्न र सम्बोधन गर्न अनि प्रहरी सेवाका सबै तहमा 'सफाई' तथा त्यसबाट पाइने लाभबारे समझदारी बनाउने प्रयास गर्नु आवश्यक छ। जस्तै, यसले मनोबल बढाउने छ।
- सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउनुपर्छ। जिल्लाका हरेक प्रहरी चौकीमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराई महिला तथा बालबालिकाका सुरक्षा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्षम तुल्याउन नेपाल प्रहरीको महिला तथा बालबालिका इकाईमा कर्मचारी संख्या तथा विस्तार कार्य बढाउनु पर्छ। यसका साथै सुरक्षा क्षेत्रमा भर्ना गरिएका महिलाका निम्ति आफ्नो कामलाई प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गर्न सघाउने संरचनाहरू पनि तयारी अवस्थामा छन् भनी प्रत्याभूत गर्ने प्रयास गर्नु आवश्यक छ। सबै तहमा बहालमा रहेकाहरूसंगै काम गर्दै अझ बढी महिला कर्मचारी हुनु आवश्यक छ भन्ने कुरामा व्यापक समझदारी बनाउनु आवश्यक छ। र, यस परिवर्तनले कामलाई प्रभावकारी बनाउन र व्यापक ठाउँसम्म पुग्न सकिने फाइदा हुन्छ।
- सुरक्षा तथा न्याय निकायका सबै क्षेत्रमा लैंगिकतामा आधारित हिंसासम्बन्धी विधिहरूमा सुधार गर्ने कामलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। लैंगिकतामा आधारित हिंसा व्यवस्थापन गर्न र सम्बोधन गर्न सबै सेवा प्रदायक निकायहरू सजग छन् भन्ने आश्वस्त पार्न प्रयास गर्नु पर्छ। पर्याप्त संख्यामा महिला कर्मचारी नभएमा सेवा दिनेहरूले उपयुक्त प्रेषण तथा सेवा संयन्त्र बनाउन खासगरी लैंगिकतामा आधारित हिंसासम्बन्धी काम गर्ने संस्था तथा लैंगिकतामा आधारित हिंसाबाट पीडित हुनेहरूसंग समन्वय गरी काम गर्नुपर्छ। र, यस्ता संस्थाहरूबाट आफ्नो क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग लिन सक्नुपर्दछ।
- प्रहरी तथा अदालतले लिंग, उमेर, जात-जातीयता, धर्म, वा भाषा जस्ता कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरी सबैप्रति स्वच्छ व्यवहार सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सीमान्तीकृत समुदायप्रतिको सुरक्षाकर्मी तथा न्याय सेवा प्रदायकहरूको धारणामा परिवर्तन ल्याउन अभिमुखीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरू गरिएको खण्डमा त्यस्ता विषयलाई सम्हाल्ने दक्षतामा वृद्धि गर्छन् अनि बलिया नागरिक सुपरिवेक्षण संयन्त्रहरूले समावेशीकरण तथा उत्तरदायित्वलाई बढाउँछन्।
- प्रहरीले न्याय तथा सुरक्षा आवश्यकता तथा चासोलाई सम्बोधन गर्न अन्तर्क्रिया, सामुदायिक पहरा तथा स्थानीय जनतासंग संयुक्त रूपमा काम गरी जनविश्वास आर्जन गर्नुपर्छ अनि आफ्नो उपस्थितिलाई देख्न लायक हुने गरी बढाउनुपर्छ। समुदायसंग ठूलो अन्तर्क्रिया गरियो भने त्यसले जनतालाई सुरक्षा तथा न्याय सेवा दिनेहरूका विभिन्न भूमिका तथा जिम्मेवारीका साथै उनीहरूले सेवा दिंदा खेप्नुपरेका चुनौतिहरूबारे बुझ्न मदत गर्दछ।
- अदालती प्रक्रिया तथा कानुनी सेवाबारे जनसमझदारी कायम गर्ने काममा सघाउन अदालतमा जनसम्पर्क अधिकारी उपलब्ध गराउन र नागरिक बडापत्र तयार गर्न नागरिक समाज तथा सरकारी निकायहरूसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ।

राष्ट्रिय तथा स्थानीय सरकारहरूलाई

- प्रहरी र न्यायिक निकायलाई न्याय तथा सुरक्षा निकायमा पहुँचमा सुधार गर्न अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रणनीतिको विकास गर्न सघाउनु पर्छ। स्थानीय स्तरका प्रहरी तथा न्यायका कामकारवाहीलाई बढी स्रोतको व्यवस्था गर्नुका साथै गैरराज्यीय न्याय सेवा प्रदायक एवं मध्यस्थताकर्ता समूहहरूसंग कार्यमूलक सम्बन्ध गाँस्न तथा सेवादाताहरू (खासगरी न्यायिक) लाई सहरी केन्द्रबाट पर पुग्ने कामलाई सुदृढ तुल्याउने काम पनि यसैअन्तर्गत पर्छ।
- जनसंख्या तथा भौगोलिक अवस्थालाई ध्यानमा राखी प्रहरी चौकीहरूको स्थापना गर्न र प्रहरी कर्मचारी खटाउन उपयुक्त मापदण्ड बनाउनुपर्छ। प्रहरी कर्मचारी खटाउनेसम्बन्धी मापदण्डलाई धेरै वर्षदेखि संशोधन गरिएको छैन। सर्वेक्षण गरिएका जिल्लामा प्रति प्रहरी नागरिक संख्या अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसंग मेल खाँदैन र धेरैजसो जिल्लामा जनताको सुरक्षा आवश्यकता पूरा गर्न साँच्चै नै अपर्याप्त छ। प्रहरी उपस्थितिलाई तुरुन्त पुनर्मूल्यांकन गर्नुपर्ने खाँचो देखिएको छ।

- न्याय तथा सुरक्षा प्रणालीमा र अन्य सबै सरकारी निकायमा लैगिक संवेदनशील अभ्यास तथा विधि लागू गर्नुपर्छ र त्यसका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ। सम्बन्धित क्षेत्रमा महिला सहभागिता बढाउने र सहभागिताको गुणस्तरलाई सुदृढ पार्ने अनि यसो हुनका निम्ति सहयोगी संरचनाहरू तथा धारणाहरू तयारी अवस्थामा छन् भनी आश्वस्त पार्ने कामसंग यो सम्बन्धित छ। लैगिकतामा आधारित हिंसाका मुद्दा हेर्ने सेवादाताहरूका आ-आफ्ना जिम्मेवारी स्पष्ट ढंगले तोकिएका छन् भन्ने देखाउने पनि यो गर्नु पर्छ।
- न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्रका अझ उच्च तहहरूमा सीमान्तीकृत समूहहरूलाई बढी समावेश तुल्याउने खालका संयन्त्रहरू बनाउनुपर्छ। समावेशितासंग सम्बन्धित विद्यमान कानूनहरूमा रहेका कमीकमजोरी हटाउने तिनलाई संशोधन गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसका साथै त्यस क्षेत्रमा समावेशीकरणको महत्व, सेवा व्यवस्थाको प्रभावकारिता र त्यसबाट हुने फाइदा बारे सचेतनाको वृद्धि गरी त्यस्ता संयन्त्रबाट सहयोग तथा लाभ लिनका लागि यी क्षेत्रका वरिष्ठ प्रतिनिधिहरूसंग मिलेर काम गर्नु ज्यादै महत्वपूर्ण हुन जान्छ।
- नेपालमा प्रचलनमा रहेका अनौपचारिक न्याय प्रणालीका हालका भूमिकाको खोज गर्दै त्यस्ता कुन कुन संयन्त्रले (क) न्यायका निश्चित मान्यताहरू र मानव अधिकारको सम्मान गर्छन्, र (ख) जसले आफ्ना नागरिकका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी व्यवस्थामा एकाधिकार राख्न पाउने राज्यको अधिकारलाई नलत्याई औपचारिक संयन्त्रमाथिको दबावलाई कम गर्न सक्छन् त्यसको परीक्षण गर्नुपर्छ। अहिलेको परिस्थितिमा अनौपचारिक क्षेत्रको महत्वपूर्ण तथा सम्भावनाशील भूमिकालाई लत्याइहाल्न सकिन्न। मानव अधिकार तथा न्यायका मान्यताहरूको सम्मान गर्ने अनौपचारिक संयन्त्रहरूलाई सुदृढ तुल्याउँदै हरेक क्षेत्रका स्पष्ट भूमिका तथा जिम्मेवारी परिभाषित गरी औपचारिक संयन्त्रहरूसंग जोड्नुपर्छ।

नागरिक समाजलाई

- बन्द तथा हिंस्रक आन्दोलनलाई कम गराउने उद्देश्यले राजनीतिक दलहरू, श्रमिक संगठनहरू तथा अन्य प्रमुख सरोकारवालाहरू लगायतका स्थानीय स्तरमा सहकार्य गर्ने सयुक्त संयन्त्रहरूको विकास गर्न प्रहरीसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ। धेरैजसो जिल्लाहरूको अनुभवले देखाउँछन्: सुरक्षा स्थितिमा सुधार गर्न नागरिक समाजद्वारा राजनीतिक दलहरू, प्रहरी र निजी क्षेत्रसंगको साभेदारीमा गरिएका कार्यक्रम निकै सफल र दिगो प्रकृतिका छन्।
- लैगिकतामा आधारित हिंसासंग सम्बन्धित कानून तथा कानुनी प्रक्रिया, सहयोगी संयन्त्रहरू तथा लैगिक समानता र महिला अधिकारसम्बन्धी ज्ञानका साथसाथै लैगिकतामा आधारित हिंसाका विषयमा जनचेतना बढाउनुपर्छ। दृष्टान्तका लागि अहिलेको नयाँ घरेलु हिंसासम्बन्धी कानूनले घरेलु हिंसालाई अपराध मानेको छ। सर्वसाधारण जनतामा यस तथ्यसम्बन्धी अति कम चेतना छ र यस्ता विषयमा प्रहरीसंग प्रभावकारी किसिमले सम्बोधन गर्ने सीप पनि छैन। नागरिक समाजले जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुका साथै सेवादाताहरूको मुद्दा हेर्ने क्षमता बढाउने काम पनि गर्नुपर्छ।
- गहिरोसंग जरा गाडेका धारणा र प्रवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउन लैगिकतामा आधारित हिंसाका अवधारणा तथा असरका बारेमा संचेतना र समझदारीमा वृद्धि गर्न पुरुषहरूसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ। लैगिकतामा आधारित हिंसामा पीडक र पीडित दुवै भएकाले पुरुषहरूलाई पन्छाएर लैगिकतामा आधारित हिंसालाई सम्बोधन गर्न सफल हुन सकिन्न। नागरिक समाजले नेपाल तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यस प्रमुख सुरक्षा चासोसम्बन्धी पुरुष तथा महिला दुबैका धारणामा परिवर्तन ल्याउन सफल देखिएका यस्ता कार्यक्रमबाट धेरै कुरा सिक्न सक्छ।
- न्याय तथा सुरक्षा सेवामाथि राजनीतिक हस्तक्षेप भएका खण्डमा आवाज उठाउन सक्ने बनाउनका लागि विद्यमान सञ्जालहरू र अलायन्सहरूलाई नै सुदृढ गर्दै व्यापक विविधता तथा सरोकारवालाहरूलाई समेटि नयाँ सञ्जालहरू र अलायन्सहरू बनाउनुपर्छ। नेपालमा सुरक्षा र न्यायको प्रभावकारी तथा उत्तरदायी व्यवस्थाको निम्ति राजनीतिक हस्तक्षेप ठूलो बाधकको रूपमा रहेको छ। यहीनिर, नागरिक समाजले राजनीतिक दलहरूको गैररचनात्मक भूमिकाको अन्त्यको माग गर्दै संवाद, वकालत र सुपरीवेक्षणको भूमिका निर्वाह गर्दै सुरक्षा तथा न्यायमा सुधार गर्न दीर्घकालीन दूरदृष्टिको विकास गर्न राजनीतिक दलहरूलाई सहयोग गर्नुपर्दछ।
- न्याय तथा सुरक्षाका विषयमा विधिको शासनको सम्मान गर्न न्याय तथा सुरक्षाकर्मीहरू तथा नवयुवाहरूसंग मिलेर काम गरी सेवादाता र जनसधारणबीच पारस्परिक विश्वास तथा सम्मानको वातावरण बनाउनका लागि सार्वजनिक छलफल बढाउनुपर्छ। विकाससम्बन्धी कार्यक्रमका सुरक्षा सेवाका प्रतिनिधिहरू वा विद्यालय भ्रमण कार्यक्रम र प्रहरी चौकीमा खुल्ला दिन जस्ता कार्यक्रम राखेर प्रहरीलाई अझ परसम्म पुग्ने गतिविधिमा सहयोग पुऱ्याउने र नियमित संवादका मञ्चहरूको सिर्जना गर्न सकिन्छ।

दाताहरूलाई

- नेपालको सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रलाई सहयोग पुऱ्याउने एक समन्वयकारी, समग्र तथा दीर्घकालीन विधि अपनाउनु पर्छ। द्वन्द्वोत्तर कालको परिप्रेक्ष्यमा दाताहरू लचिला हुनुपर्छ, सुरक्षा तथा न्यायको क्षेत्रमा आफुले

गर्ने सहयोगमा अनुकूल तुल्याउन सक्ने हुनुपर्छ र उनीहरू दीर्घकालसम्म आफ्ना साभेदारप्रति प्रतिबद्ध हुनुपर्छ। कुनै पनि माथिबाट तलतिर जाने, उच्चस्तरीय नीति बनाउन जनकेन्द्रित, तलदेखि माथितिर जाने तथा प्रमाणमा आधारित विधि अपनाउनु आवश्यक हुन्छ।

- कार्यक्रमको खाका तयार गर्ने चरणमै सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रको सर्सर्ती मूल्यांकन गर्नुपर्छ र यस काममा खासगरी अन्य दाताहरू र सम्बन्धित कार्यकर्तासंग सहयोग तथा समन्वयको आवश्यकता हुन्छ। यसबाट कार्यक्रमको तर्जुमा, योजना निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकनमा आवश्यक पर्ने सूचना प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ।
- सुरक्षा तथा आर्थिक विकासलाई जोड्ने खालका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ। नेपालका कतिपय भागमा आर्थिक पुनरुत्थानलाई वेवास्ता गर्ने खालका आर्थिक गतिविधिहरूलाई नराम्रोसंग असर पार्ने असुरक्षा (जस्तै पूर्वी तराईमा हुने गरेका बन्द तथा जबर्जस्ती पैसा असुल्ने काम) को अवस्था विद्यमान छ। असुरक्षाको आर्थिक मूल्य कस्तो हुन्छ भन्नेबारे नीति निर्माण तहको ध्यान आकर्षण गर्नुपर्छ। सुरक्षा तथा न्याय क्षेत्रको सुधारका लागि वकालत गर्न आर्थिक क्षेत्रका कार्यकर्ताहरूसंग मिलेर काम गर्नुपर्छ। यसमा सुधार कार्यक्रमको योजना बनाउन तथा कार्यान्वयन गर्न निजी क्षेत्रको सहभागिता पनि पर्दछ।
- स्थानीय स्तरमा अनौपचारिक न्याय तथा सुरक्षा संयन्त्रहरूको भूमिकालाई राम्रोसंग बुझाउने लक्ष्य लिएका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ। यस्ता संयन्त्रलाई कसरी राम्रोसंग औपचारिक क्षेत्रसंग समन्वय गराउन सकिन्छ, त्यस्ता उपायहरू खोज्नुपर्छ। यसमा अनौपचारिक संयन्त्रलाई समावेशी, पारदर्शी र मानव अधिकारका मान्यतालाई सम्मान गर्न सक्ने बनाउन अनौपचारिक संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएका कार्यक्रमहरू पनि हुन सक्छन्।
- काठमाडौं र जिल्लाहरूका बीचमा रहने सूचनाको खाडललाई कम गर्ने खालका कार्यक्रमलाई सहयोग गर्नुपर्छ। यसमा न्याय तथा सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था/ सुधार जस्ता विषयमा सूचना वितरण गर्ने वा स्थानीय सहभागिता र परामर्श बढाउने खालका मिडिया कार्यक्रमहरू पनि हुन सक्छन्।
- सरकारलाई सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी नीति सुधार कार्यक्रम लैगिक संवेदनशील छ भन्ने कुरा प्रत्याभूत गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ। जस्तै महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता तथा सहभागिताको माध्यमबाट सरकारले लैगिक समता र महिला सशक्तिकरणको प्रवर्द्धन गर्छ भन्ने कुरामा। यसमा लैगिक दृष्टिकोणले नीतिको विश्लेषण, तथा सुरक्षा तथा न्यायको समीक्षा गर्ने काम पनि पर्छ र सरकारी निकायका समकक्षी साभेदार हरूसंग मिलेर नीतिमा परिवर्तन गरी भेदभावकारी तत्वहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि कार्ययोजना तयार गर्ने काम पनि यसैमा पर्छ।
- न्यायमा महिला, अति गरीब, सीमान्तिकृत धार्मिक, जनजातीय वा जातीय समूहहरू, भौगोलिक रूपले दुर्गम समुदायहरू तथा युवाहरूको पहुँच बढाउन केन्द्रित कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नुपर्छ। यसमा अदालतका लागि जनसम्पर्क अधिकारीहरू, समुदायसंग सम्पर्क राख्ने अधिकारीहरू उपलब्ध गराउन सरकारी समकक्षीहरूसंग मिलेर काम गर्ने काम पनि हुन सक्छ अथवा राज्यीय वा गैरराज्यीय न्याय सेवादाताहरूका बीच सम्बन्ध एवं प्रेषण संयन्त्रलाई सुदृढ गराउने काम पनि हुन सक्छ।

अनुसूचि १: जिल्ला समीक्षा विधिहरू

१. समीक्षाका उद्देश्यहरू

समीक्षा ६ जिल्लामध्येका हरेक जिल्लामा गरिएको थियो र त्यसका उद्देश्य यसप्रकार थिए:

१. विभिन्न समूहका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी आवश्यकताहरू स्थापित गर्नु (पुरुष, महिला, युवा, सीमान्तीकृत जातजाति, धार्मिक समूह र जनजाति समूह)
२. हालका सुरक्षा तथा न्यायसम्बन्धी आवश्यकता र सवालका कारण तथा गतिशीलताको खोजी र पहिचान गर्नु,
३. सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले सुरक्षा तथा न्याय सेवादाताहरू (राज्यीय तथा गैरराज्यीय दुवै) को वर्तमान भूमिका बुझ्नु र स्थानीय शान्ति समितिको संभावनाशील भूमिकाबाट योगदान पुऱ्याउनु, र
४. न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्रको लोकतान्त्रिक सुधारको प्रवर्द्धनका लागि नागरिक समाजका खास खास तालिम आवश्यकताहरूको पहिचान गर्नु ।

तपसीलका कारणहरूले समीक्षाबाट प्राप्त सूचनाहरू तथा यसको प्रक्रिया परियोजनाका अखण्ड भाग हुन्:

१. यी सूचनाहरूले परियोजनाको अनसगमन र प्रभावका आधाररेखा (बेसलाइन) को काम गरेका छन्,
२. यस समीक्षाले
 - क) स्थानीय तहको परिप्रेक्ष्यमा नेपालका विभिन्न क्षेत्र तथा काठमाडौंमा चेतना बढाउन र
 - ख) स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा वकालतका रणनीतिबारे बोध गराउन ज्ञान उपाजन गराएको छ ।
३. यस प्रक्रियाले स्थानीय स्तरमा सुरक्षासम्बन्धी संवेदनशील विषयमा छलफल चलाउन, तथा सरोकारवालाहरूबीच र परियोजनाका साभेदारहरूबीच विश्वास बनाउनका लागि सुरक्षित स्थान बनाएको छ ।

२. अनुसन्धानका लागि मार्गदर्शक प्रश्नहरू: यी प्रश्न, आंशिक रूपमै भए पनि, जिल्ला समीक्षा प्रक्रियाको अन्त्यसम्ममा उत्तर पाउनैपर्ने गरी तयार गरिएका मुख्य मुख्य प्रश्नहरू हुन्:

- स्थानीय स्तरमा मुख्य मुख्य सुरक्षा चुनौतिहरू के के हुन् ? समूह समूहबीच यी कसरी भिन्न छन् ? (जस्तै: पुरुष, महिला, युवा, सीमान्तीकृत आदि)
- औपचारिक सुरक्षा सेवादाताहरू को हुन् र यी चुनौति सम्बोधन गर्न ती कतिको प्रभावकारी छन् ? के यो भिन्न भिन्न समूहका लागि भिन्न भिन्न छ ? (जस्तै: उमेर, लिंग, जनजातीयता, आर्थिक पृष्ठभूमि अनुसार) प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न मुख्य चुनौतिहरू के के हुन् ?
- स्थानीय स्तरमा मुख्य मुख्य न्यायिक आवश्यकताहरू के के हुन् ? समूह समूहबीच यी कसरी भिन्न छन् ?
- औपचारिक न्याय सेवादाताहरू को हुन् र यी चुनौति सम्बोधन गर्न ती कतिको प्रभावकारी छन् ? के यो भिन्न भिन्न समूहका लागि भिन्न भिन्न छ ? (जस्तै: उमेर, लिंग, जनजातीयता, आर्थिक पृष्ठभूमि अनुसार) प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न मुख्य चुनौतिहरू के के हुन् ?
- मानिसहरू पहिले बढी मात्रामा राज्यका निकायमा (जस्तै प्रहरी) मा जान चाहन्छन् कि अनौपचारिक संयन्त्रहरूमा (जस्तै कचहरी) ?
- तिनीहरू कहाँ अवस्थित छन् ? सुरक्षा र न्यायसम्बन्धी मामलालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय शान्ति समितिहरूको वर्तमान भूमिका के कस्तो रहेको छ ? तिनीहरूले निर्वाह गर्न सक्ने सम्भावित भूमिका के कस्तो हुन सक्छ ? सुरक्षा र न्यायका सन्दर्भमा अन्य सरकारी संयन्त्रहरू (उदाहरणका लागि गाउँ विकास समिति) को भूमिका केस्तो देखिन्छ त ?
- नागरिक समाजले के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ ? नागरिक समाज कति मात्रामा प्रभावकारी छ ? उसको अगाडि प्रमुख चुनौतिहरू के के होलान् ?

- स्थानीय सुरक्षा तथा न्याय आवश्यकता कस्ता कस्ता छन् र विद्यमान राष्ट्रिय नीतिमा त्यसका चुनौतिहरू प्रतिबिम्बित भएका छन् ?
- नागरिक समाजलाई स्थानीय र राष्ट्रिय तहमा सार्वजनिक सुरक्षा र न्याय तथा सुरक्षा क्षेत्र सुधारसम्बन्धी बहसमा रचनात्मक किसिमको सहभागी बनाउनका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान र सीपसम्बन्धी के कस्ता तालिम आवश्यक छन् ? के के तालिम दिइसकिएको छ ? ती तालिम कसले दिएको थियो ? त्यसको प्रभाव कस्तो रह्यो ? अझै कहाँनिर खाडल (ग्याप) देखिएको छ (जस्तै कुन कुन ज्ञानमा ग्याप छ र कुन कुन सीपमा ग्याप छ)?

३. द्वन्द्व संवेदनशील ज्ञान उपार्जनका लागि विधिहरू:

यो परियोजना दस्तावेजले निम्नानुसारका विधि पहिचान गरेको छ

३६ समूह छलफल र विशेष जानकारहरूसंगका ६० गहन अन्तर्वार्ता ६ परियोजना जिल्लाहरूमा गरिएका थिए र ती स्थानीय वस्तुस्थिति, औपचारिक र अनौपचारिक सुरक्षा तथा न्यायिक निकाय र संयन्त्रका भूमिका तथा तालिमको आवश्यकता पहिचान गर्न सम्पन्न गरिएका थिए । प्रत्येक जिल्लामा गरिएका ६ वटा समूह छलफलमध्ये दुईवटा जिल्ला सदरमुकाममा गरिएका थिए भने चारवटा गाविस स्तरमा गरिएका थिए । तिनमा व्यापक मात्रामा युवा र विभिन्न जातजाति, जनजाति र धार्मिक समूहहरू लगायतका विभिन्न सरोकारवाला समूहहरू समावेश गरिएको थियो । लैंगिक रूपमा संवेदनशील विषयमा छलफल गर्नका लागि सुरक्षित ठाउँ राख्न पुरुष र महिलाका छुट्टाछुट्टै समूह छलफल पनि आयोजना गरिएका थिए । महिला, कानुन र विकास मञ्च (एफडब्ल्युएल्डी) ले तीन जिल्लामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्‍यो भने तीनवटा कार्यक्रम मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इन्हीकोन) ले चलायो ।

६० वटा गहन अन्तर्वार्तामध्ये ४८ वटा अन्तर्वार्ता ६ वटै जिल्ला सदरमुकाममा लिइएका थिए । यी कम्तीमा प्रति जिल्ला आठवटाका दरले सम्पन्न गरिएका थिए ।

दुईवटा शुरुवाती समूह छलफल र कम्तीमा १२ वटा गहन अन्तर्वार्ता काठमाडौंमा सम्पन्न भएका थिए । यी कार्यक्रम उपयुक्तताका आधारमा एफडब्ल्युएल्डी, इन्हीकोन, इन्टरन्यासनल अलर्ट र सेफरवर्ल्डबीच बाँडफाँड गरिएका थिए ।

साभेदारहरूसम्बन्धी जानकारी

एण्टेना फाउण्डेसन नेपाल सार्वजनिक सेवा प्रसारण कार्यमा समर्पित गैरनाफामुखी रेडियो उत्पादन गृह हो ।

इक्वेल एक्सेस नेपाल नेपालमा २०६१ देखि कार्यरत गैरसरकारी, गैरनाफामुखी संस्था हो । यसले युवा, नागरिक समाज, लोकतन्त्र र सुशासन, शान्ति स्थापना, महिला सशक्तिकरण, एच्‌आइभी/एड्स रोकथाम, प्रजनन स्वास्थ्य, सुरक्षित आप्रवासना शिक्षा आदि विषयसंग सम्बन्धित व्यापक विषयमा अत्यावश्यक सूचना आदानप्रदान गरी नागरिकको सशक्तिकरण गर्ने खालका मल्टिमिडिया सञ्चार सामग्रीको उत्पादन गर्ने गरेको छ ।

महिला, कानून र विकास मञ्च (एफडब्ल्युएलडी) महिलाको मानव अधिकार संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा उपभोग सुनिश्चित गर्नका लागि स्थापना गरिएको एक गैरसरकारी संस्था हो । हरेक प्रकारका भेदभावको उन्मुलन गर्ने काममा यसले कानूनलाई उपकरणका रूपमा उपयोग गर्दछ । एफडब्ल्युएलडी महिला, बालबालिका तथा अल्पसंख्यकका अधिकार र महिलाविरुद्धका हरेक प्रकारका भेदभावको उन्मुलन गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघको बालअधिकार महासन्धि तथा सबै प्रकारका जातीय भेदभाव विरुद्धका महासन्धि लगायत धेरैलु स्तरमा अन्य मानव अधिकार उपकरणहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नका लागि कार्यरत छ ।

मानव अधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इन्हीकोन) मिडियाकर्मीहरूद्वारा स्थापना गरिएको एक गैर-राजनीतिक, गैर-नाफामुखी, मानव अधिकारवादी गैर-सरकारी संस्था हो । यो मानव अधिकार अनुगमन, प्रतिवेदन तथा वकालत जस्ता काममा क्रियाशील छ । इन्हीकोनले गहन अन्वेषण तथा अनुसन्धान गर्नुका साथै प्रवर्तनकारी उच्चस्तरीय वकालत अभियान सञ्चालन गर्दछ । यस्तो अभियानले मावन अधिकार सम्बन्धी विषयहरूमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने प्रयास गर्दछ ।

इन्टरन्यासनल अलर्ट एक स्वतन्त्र शान्ति निर्माणकर्ता संस्था हो । यो संस्था हिंसात्मक द्वन्द्वबाट प्रभावित समुदायहरूमा दीर्घकालीन शान्ति र सुरक्षाको जग बसाल्नका लागि बीसौं वर्षदेखि कार्यरत छ । यसका बहुविध प्रयास शान्ति निर्माणमा असर पार्ने नीति र व्यवहारलाई आकार दिने लक्ष्यसहित विभिन्न क्षेत्रमा केन्द्रित छन् र यसले शान्तिनिर्माणका लागि स्थानीय सीप तथा क्षमता बढाउन मद्दत गर्छ ।

सेफरवर्ड्स हिंसक द्वन्द्वको रोकथाम तथा न्यूनीकरण गर्ने र सुरक्षाका निमित्त सहयोगात्मक उपायहरूको प्रवर्द्धन गर्ने काम गर्छ । यो सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा नागरिक समाजसँग मिलेर वकालत, अनुसन्धान र नीतिहरूको विकासको माध्यमबाट अनि अरुका कामहरूमा सहयोग पुऱ्याएर प्रभावकारी नीति तथा अभ्यासलाई प्रोत्साहन र सहयोग गर्छ ।

आवरण फोटो: राजमार्ग अवरुद्ध हुँदा गरिएको प्रहरी कारवाही, २०६३
© सारा बोएद, इन्हीकोन

ISBN 978-1-904833-48-2

एण्टेना फाउण्डेसन, नेपाल
गंगा गुरुंग, परियोजना व्यवस्थापक
एण्टेना फाउण्डेसन, नेपाल
बखुण्डोल, ललितपुर
पोष्ट बक्स २४२२५
काठमाण्डौ, नेपाल
फोन: ९७७ (०) १५५२८०५९/५५४३९५७
फ्याक्स: ९७७ (०) १५५४५८५७
इमेल: ganga@afn.org.np
contact@afn.org.np
वेब: www.afn.org.np

इन्हीकोन
शोभा गौतम, संस्थापक अध्यक्ष
५५/८१० प्रसूतिगृह मार्ग
थापाथली, काठमाण्डौ, नेपाल
पोष्ट अफिस बक्स ५१८८
फोन: ९७७ (०) १ ४२५३९४३
फ्याक्स: ९७७ (०) १ ४२९६९४८
इमेल: ihricon@mos.com.np
Shobha.gautam@gmail.com
वेब: www.ihricon.org.np

इक्वेल एक्सेस नेपाल
दीपेन्द्र जोशी, राष्ट्रिय निर्देशक
डिजिटल ब्रोडकास्ट इनिशियटिभ
इक्वेल एक्सेस नेपाल
पोष्ट बक्स ११८
भूमिखेल, ललितपुर नेपाल
फोन: ९७७ (०) १५०९३५०९/५०९३५६३
फ्याक्स: ९७७ (०) १ ५०९३५६९
इमेल: eanepal@equalaccess.org
वेब: www.equalaccess.org.np
www.equalaccess.org

इण्टरन्यासनल अलर्ट
साधना घिमिरे भेटवाल
वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत
फोन: ९७७ (०) १ ५५२३६२०
इमेल: sgbhetuwal@international-alert.org
वेब: www.international-alert.org

इण्टरन्यासनल अलर्ट, रजिस्टर्ड च्यारिटी
नं ३२७५५३

महिला, कानून र विकास मञ्च
सविन श्रेष्ठ,
कार्यकारी निर्देशक
पोष्ट बक्स २६५३८
फोन: ९७७ (०) १ ४२६६४१५, ४२४२६८३
फ्याक्स: ९७७ (०) १ ४२४०६२७
इमेल: sabinlaw@hotmail.com
fwld@fwld.wlink.com.np

सेफरवर्ल्ड
रीता खतिवडा
कार्यक्रम अधिकृत
फोन: ९७७ (०) १ ५५२२४९९
इमेल: rita@saferworld.org.uk
वेब: www.saferworld.org.uk

सेफरवर्ल्ड, रजिस्टर्ड च्यारिटी नं १०४३८४३,
प्रत्याभूति नं ३०१५९४८ को कम्पनी लिमिटेड